

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE DİNİN YERİ

ALİ AĞCAKULU*

RELIGION IN TURKISH MODERNIZATION

ABSTRACT

This study aims to reveal Mustafa Kemal Atatürk's religious thoughts and his approach to Islam, as well as the effect of his approach on the secularization process in Turkey. Secularization stands as the most significant feature of modernization in Turkey, which started during the Reform Era and continued at the time of the foundation of the Republic, and as the most influential factor in re-shaping the religious and political relationships in Turkey. With this study, the authoritarian governance style adopted by Atatürk has been analyzed, and the authoritarian regimes in Russia and Italy have been observed to play a role in adoption of authoritarianism by Atatürk. Authoritarian approaches by Abdülhamid II, the Committee of Union and Progress, and Rousseau have also been studied in terms of their influence on Atatürk. The religious life of Atatürk has then been analyzed to reveal that he embraced a secular life. Atatürk had a negative opinion of Islam due to certain activities carried out by some Islamists during the final days of the Ottoman Period and due to their anti-national preferences at the time of the War of Independence. He believed that Islam was standing in the way of progress. On the other hand, he used religion for his own political purposes. He was influenced by religious thoughts of Ahmed Rıza, Abdullah Cevdet and Ziya Gökalp, and he planned to use the spiritual power of religion by keeping it under government's control. Atatürk adopted a belief that is similar to deism as he was influenced by thoughts of Religion of Nature. His belief and his religious preferences had an effect on his political preferences. That is the reason, the new government system was embodied by his thoughts. Planning to use the power of religion to ensure social order and progress, Atatürk made religious reforms so as to establish a new and modern religious understanding. Religion stands in the center of these reforms implemented by him, through which he aimed to bring forward a new and modern Islamic approach that is controlled by and subservient to government, is Turkicized, and has a deist character. In order to achieve his goal, he founded the Directorate of Religious Affairs, and made reforms in educational, legal and

* Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey

aliagcakulu@hotmail.com

social areas. He started educational reforms by closing madrasahs, banning the use and teaching of Arabic letters while making the use of Latin letters obligatory. These reforms were followed by studies aimed to simplify the language by establishing the Turkish Linguistic Society and by studies aimed to re-write the Turkish History by establishing Turkish Historical Society. And finally, the backbone of the secular educational system was completed by implementing the University Reform. Besides educational reforms, Atatürk made reforms in the field of law, targeting to weaken the influence of religion on the society. For this purpose, he closed down Religious courts, and adopted the secular laws of Europe to replace the Islamic law. When CHP (Republican People's Party) was the ruling party, secularism was included into the Constitution, ensuring secularization in the field of law. Social reforms, on the other hand, were implemented under the protection of the secular law. The visibility of Islam was eliminated after the hat law and after prohibiting people from wearing religious outfits. He tried to create a new social identity by changing the units of measurement, the calendar and public holidays, and by introducing the Surname Act. During the period where a single party ruled, more radical actions were taken, which led to bigger fractures in society. There has been a switch to Soviet-style secularism from French-style secularism that prevailed in the early years of the Republic. A new Islamic committee was formed by means of the Directorate of Religious Affairs to obtain solid results from the reforms. During the same period, Islamic Divinity High Schools and Faculties of Theology were closed. Adhan (the Islamic call to worship), originally in Arabic, started to be recited in Turkish. Several mosques were also closed and teaching of Quran was banned based on secular actions which resembled to those implemented in the Soviet that encouraged atheism. Modernist thoughts were aimed to penetrate into all areas in the society, supported by foundation of Community centers followed by foundation of Village Institutes.

Keywords: Atatürk, Modernization, Religion and State Relations, Turkish Reforms, Secularization.

I. GİRİŞ

“Efendiler, milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının, alâmeti farikası gibi telâkki olunan fesi atarak onun yerine bütün medenî âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medenî hayat-ı içtimaiyeden, zihniyet itibariyle de, hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi. Bunu, Takriri Sükûn Kanunu, cari olduğu zamanda yaptık. Bu kanun cari olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat, bunda, kanunun mer’iyeti de, sühuletbaş oldu denirse, bu, çok doğrudur. Filhakika, Takriri Sükûn Kanununun mer’iyeti, bazı mürtecilerin, milleti vâsi miyasta tesmim etmesine meydan bırakmamıştır...”¹

Nutuk'taki bu ifadelerin satır aralarında, Türkiye'de otoriter modernleşmesinin zihin haritasını görmek mümkündür. Sadece bu paragraf bile, Mustafa Kemal Atatürk'ün yürüttüğü modernleştirme² hareketinin; Batıcı, otoriter ve önceden planlanmış olduğunu gösterir. Kurtuluş Savaşı henüz biterken Mustafa Kemal'in İsmet İnönü'ye söylediği şu sözler, modern ve milli bir kimlik inşa etmek için yapılan planın ve kararlılığın ifadesidir: “Asıl bundan sonra yapacaklarımız var. Çok şeyler yapacağız. Şimdiden başlıyoruz.”³ Elbette bu modernleşme projesinin inşasında devlet adamları yalnız değildir. Benzer modernleşme talepleri aydınlardan da gelmektedir. Ziya Gökalp Yunanlara karşı kazanılan savaşın hemen akabinde Mustafa Kemal'e taleplerini şöyle iletir:

1 Kemal Atatürk. *Nutuk* (İstanbul: MEB Yayınları, 1996), 895.

2 “Gelenek kelimesinin zıddı olan “modern” kelimesi Latince Fransızcaya oradan da Türkçeye geçmiş olup etimolojik olarak “revaçta olan, moda olan, itibarlı olan ve geçerli olan” demektir. Yeni ve yepyeni de demek olan modern, bir mahiyet değişimini ifade eder. Nitel bir değişim demek olan modern kavramının üç boyutu vardır. Modernizm; yeni bir dünya tasavvurunu, modernleş(tir)me; bu tasavvurun inşa sürecini, modernlik (modernite) ise neticeyi yani hayat tarzını ifade eder. Batı kökenli bu kelimenin Batı tarihi içindeki kullanımına baktığımızda kelimenin kastettiği gerçek mana daha iyi anlaşılabilir. Menşe itibari ile *Kitab-ı Mukaddes*'in vazettiği değerler yerine, felsefenin değerlerini ikame etme temayülüne “modernisme” (=modernleşme) denmiştir. Bundan dolayı Hristiyanlıktaki reform çabalarına modernleşme ismi verilmiştir ki, Protestan hareketler bir kilise modernleşmesi olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada da modernleşme bu anlamda kullanılmıştır.”

3 Hikmet Özdemir. *Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 32.

Bizi birkaç düşmandan daha kurtar! Uygarlık henüz çok uzakta. Ama ülkümüz güneş gibi parlıyor. Bütün millet yükselmeye susamış. Bizi bilgisizlikten ve hatalardan kurtar! Artık bize bilimsel ve kültürel amaçlar göster!... Her şey mümkündür, yeter ki sen iste ve emret!... Türk'ü senin kadar anlayan başka kimse yoktur.⁴

II. PROBLEMİN TANIMI VE ARAŞTIRMA SORUSU

Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı ve reformları ile alakalı yorum ve değerlendirmeler genellikle Türkiye Cumhuriyeti resmi ideolojisinin etkisi altındadır. Atatürk, yüce ve hatalardan münezzeh bir şahsiyet, reformları ise zamanın ihtiyaçlarına eksiksiz cevap veren ve muasır medeniyet seviyesinde inkılaplar olarak değerlendirilir. Resmi ideolojinin bu istibdatına rağmen bazı düşünürlere göre Atatürk, din düşmanıdır ve dinsizliği yerleştirmeyi hedeflemiştir. Bazı aydınlara göre ise, Atatürk İslam dinine karşı değildir ve yaptığı reformlar dine uygundur. Birbirine zıt fikirlerin ileri sürüldüğü bu ortam, bilimsel bir neticeye ulaşmayı zorlaştırmaktadır.

Bu çalışma şu sorunun cevabını aramaktadır: Mustafa Kemal Atatürk'ün din düşüncesinin şekillenmesinde etkili olan faktörler nelerdir ve bu faktörler onun din düşüncesini nasıl etkilemiştir? Atatürk'ün dini düşüncesi yaptığı reformları nasıl etkilemiştir?

III. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu makalenin amacı evvela Türk modernleşmesinin yöntem ve mahiyetini ortaya çıkarmaktır. Sonra modernleşme yolunda yapılan reformların amaç ve sonuçlarını tahlil edip, Türkiye'de din ve devlet ilişkilerinin geçirdiği dönüşümü izah etmektir. Türkiye'de din ve devlet ilişkilerinin anlaşılması, Modern Türkiye'nin kuruluş felsefesinin tahlil edilmesine yardımcı olacaktır.

4 Gotthard Jaschke. *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 22.

IV. OTORİTER TÜRK MODERNLEŞMESİ

Yeni Türkiye Devleti'nin kuruluşu çevresinde otoriter rejimlerin iktidara geldiği bir döneme tesadüf eder. Bolşevikler, 7 Kasım 1917'de bir hükümet darbesi yaparak Rusya'da yönetimi ele geçirmişti. Vladimir Lenin'in başkanlığı ile sonuçlanan darbe neticesinde Sovyetler Birliği'nde otoriter bir yönetim kurulmuştu.⁵ Diğer yandan İtalya'da Benito Mussolini, 1921 yılında İtalyan Faşist Hareketi'nin lideri (Duce) oldu. Bir yıl sonra da Kral II. Victor Emmanuel tarafından başbakan olarak atandı. Roma İmparatorluğu'nu tekrar canlandırma hayallerine kapılan Mussoloni İtalya'da otoriter bir yönetim kurmuştu.⁶

Lenin ve Mussolini'nin birer otoriter rejim kurmalarının Mustafa Kemal Paşa'nın (TBMM, 24 Kasım 1934'te Atatürk soyadını verecektir) otoriter bir yönetim kurmasına etkisi, kuvvetle muhtemeldir. Mustafa Kemal Paşa TBMM'de kendi grubuna isim verirken, Lenin'in Komünist Partisi'nde çoğunluk anlamına gelen "Bolşevik" sıfatını kullanması gibi, psikolojik üstünlüğü ele geçirmek için "Birinci Grup" adını tercih etmesi Lenin etkisinin ilk örneğidir.⁷ 1932 yılında *Kadro* dergisinde "Kemalizm" ile "Faşizm" benzerliği üzerine tartışmalar yaşanmıştır. İtalyanlar, Kemalizm'i faşizmin kopyası olarak gördükleri halde, Kemalistler bunu reddetmişlerdir.⁸

Yakınçağ Türkiye tarihine bakıldığında Mustafa Kemal'in otoriter bir idare tarzını miras aldığını söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti'nden tevarüs edilen birçok müessese gibi otoriterlik de miras alınmıştır. Mustafa Kemal diğer müesseseleri geliştirdiği gibi otoriterliği de geliştirerek uygulanmıştır. İstibdat dönemi diye meşhur olan II. Abdülhamid'in idaresi, otoriterleşmenin ilk ve zayıf örneği olarak mütalaa edilebilir.⁹ Mustafa Kemal, II. Abdülhamid'in istibdat döneminde Harbiye'de öğrencidir. O dönemde Harbiye, II. Abdülhamid'e karşı gizli muhalefetin en önemli

5 George Vernadsky. *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç Mızrak, 2. bs. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 360- 362.

6 Antony Best, Jussi M. Hamhimaki, Josepf A. Maiolo, Kirsten E. Schulze. *Uluslararası Siyasi Tarih 20. Yüzyıl*, çev. Taciser Ulaş Belge, (İstanbul: Yayınodası, 2008), 160.

7 Rıdvan Akın. *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 59.

8 Feroz Ahmad. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 96.

9 Erik Jan Zürcher. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 122.

merkezlerindedir.¹⁰ II. Abdülhamid'den sonra kurulan İttihad ve Terakki Partisi (İTP) idaresinde özellikle 1913-1918 yıllarında otoriterleşmenin şiddeti artmıştır.¹¹ İTP, 1918 yılına kadar memleketi dilediği gibi idare ettiği bir yönetim tarzını benimsemiştir. II. Abdülhamid'in İslamcılık adı altında yaptığı otoriter politikaların mahiyet itibari ile benzerlerini, İTP modernleşme adına yapmış ve tepeden inme bir yöntemi benimsemiştir.¹² Bernard Lewis bu döneme "Genç Türk diktatörlüğü" der.¹³ Mustafa Kemal ise, miras olarak aldığı otoriter yönetim anlayışını geliştirerek devam ettirmiştir.

16. Yüzyıl Avrupa'da, ulus-devletlerin kurulmaya başladığı dönemdir. Siyasi güç, Papalıktan merkezleşmiş krallıklara geçmiştir. Bu dönemin siyaset anlayışı, toplumun bütün (farklı) unsurlarının bir merkezi otorite altında toplanmasıdır. Otoriter siyaset düşüncesinin şekillenmesinde Machiavelli, Hobbes, Rousseau ve Hegel'in düşünceleri etkili olmuştur. Bu ideologların ortak noktası, dini devletin kontrolünde siyasal bir araç olarak görmeleridir.¹⁴ Mesela otoriter bir ideolog olan Rousseau, İngiliz filozof Thomas Hobbes'u, "hem hastalığı, hem de dermanını bilen ve kartalın iki başını (din ve devlet a.a.) birleştirmeyi öneren kişi" olarak tanımlar. Hobbes'un, "her şeyi siyasal birliğe götürmek gerekir ve devlet ancak bu şekilde kurtulabilir", dediğini aktarır. Rousseau'nun bu ifadeleri onun, Hobbes'un otoriter düşüncelerinden etkilendiğini göstermektedir.¹⁵

Rousseau, devletin vatandaşlarına verdiği hakları kamu yararı ile sınırlandırır. Vatandaşlar devlete karşı kamuyu ilgilendiren görüşlerinin hesabını verir. İnanç ise özel alandır. Devletin bunu bilmesi gerekmez. Ama her vatandaşın devlet için işlevsel ve devletin çerçevesini çizdiği bir dininin olması da önemlidir. Bu dinin, vatandaşlığın gereklerini ve ahlak sevdirmesi, aynı zamanda diğer vatandaşlara karşı olan sorumluluğu pekiştirmeye yani toplumsal düzeni sağlamaya yardımcı olması gerekir. Devleti ilgilendiren kısım vatandaşlık bilicine ve toplumsal düzene olan katkı kısmıdır. Devlet, herkesi bu resmi dine inanmaya zorlamasa da, inanmayanları devletin

sınırlarının dışına atabilir. Dinsiz oldukları için değil, toplum düzenine uymadıkları için bunu yapar. Çünkü devletin resmi inancını benimsemeyen bir kişi, devlet için hayatını feda edemez.¹⁶ Hatta devlet, inkârını ikrar edenleri idam dahi etmelidir. Çünkü devlet kanunlarına karşı gelmek gibi, ağır bir suç işlemiştir. Bu resmi toplum dininin kuralları sade ve sınırlı sayıda olmalıdır. Bunlar çalışkanlık, hayırseverlik, doğruluk, devletin ve kanunlarının kutsallığı gibi bazı dogmalardır. Dinsel hoşgörüsüzlük ile toplumsal hoşgörüsüzlük aynı şeydir. Farklı bir dine inanıp da cehenneme gideceğine inanılan bir kişiye karşı, nasıl hoşgörülü davranabilir insan. O kişiyi sevmek Tanrı'ya karşı saygısızlıktır. Dolayısı ile resmi toplum dinine inanmayanları da inanmaya zorlamak, rahatsız etmek gerekir. Böylece devlet etkinliğini göstermiş ve devamlılığı sağlanmış olur.¹⁷ Rousseau milli egemenliğin din ile paylaşılmasına da karşıdır. Ona göre egemenlik devredilemez ve bölünemez. Egemenliğin egemenlik olabilmesi için millete dayanması gerekir. Egemenliğe dışarıdan herhangi bir müdahalenin olması egemenliği bir kararname seviyesine düşürür.¹⁸ Bu yorumlardan da anlaşılacağı üzere Rousseau dini, devletin politik amaçları için araçsallaştırmaktadır.

Rousseau'nun *Du Contrat Social (Toplum Sözleşmesi, 1762)* adlı eserini okuyan Mustafa Kemal,¹⁹ din hususundaki tasavvurlarında, Rousseau'nun "resmi din" hakkındaki görüşlerinin etkilendiği anlaşılmaktadır. Rousseau'nun otoriter bir yönetim tarzını benimsediği ve dine de bu otoriter zaviyeden yaklaştığı göz önüne alındığında Mustafa Kemal'in otoriter yaklaşımının kaynaklarından birinin de Rousseau olduğu söylenebilir. Rousseau'nun Mustafa Kemal'in düşüncelerine etkisi ileride tekrar tartışılacaktır.

18. Yüzyılın ortalarına doğru, Batı Avrupa ülkelerinde "kameralizm" olgusu ortaya çıkmıştır. Aydın despotizmi denen kameralizmde monarklar ve krallar, vatandaşlarının mülkiyet haklarını garanti altına almayı ve bu eğitimi halkın alt tabakalarına kadar vermenin kendileri için faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Yukarıdan aşağıya halkı bilinçlendirme, değiştirme ve böylece "merkezi bir güçlü siyasi idare kurma" hedefine yönelmişlerdir.²⁰ Kameralizm etkisi Osmanlı Devleti'ne Tanzimat döneminde girer.

10 Bernard Lewis. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, 5. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 244.

11 Zürcher, *age*, 169.

12 Ira M. Lapidus. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev. İ. Sefa Üstün, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1996), 70.

13 Lewis, *age*, 239.

14 Ömer Çaha. *Siyasi Düşüncelere Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 88-109.

15 Jean Jaques Rousseau. *Toplum Sözleşmesi*, çev. Ali Alper, 3. bs. (İstanbul: Oda yayınları, 2013), 127.

16 Age, 132.

17 Age, 133.

18 Age, 28.

19 Sait Taş. "Atatürk'ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar (Öğretmenleri/Okudukları)", *SDU International Journal of Technologie Sciences*, c. 2, s. 2 (2010): 78.

20 Şerif Mardin. *Türk Modernleşmesi*, 23. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 12.

Avusturya Büyükelçisi Sadık Rifat Paşa, Batı siyasal düşüncesini Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışan ilk kişidir. Onu Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa takip eder. Osmanlıcılık düşüncesinde kameralizm yani aydın despotizminin etkileri vardır.²¹

Durmuş Hocoğlu, "Jakobenizm, bidayetinden itibaren, Türk Batılılaşmasının belirleyici karakteristiklerinden biri olmuş ve Kemalist inkılaplarda zirveye çıkmıştır" der. Hocoğlu, bunun sebebini ise, "aydınların kötü gidişatı görmeleri ve buna nasıl engel olacaklarını bilmemeleri" olduğunu ifade eder. Bu çaresizliğin aydınları ideolojik mevzilere sığınmaya ittiğini, felsefi düşüncelerin birer ideoloji ve dine dönüştüğünü ve bunun topluma dayatıldığını söyler. Bunun adı jakobenizmdir.²² Bir "cunta siyaseti" olan jakobenizm ile, yani tepeden halka dayatılan modernleşme sonucu laiklik hayata geçirilmiştir.²³

Modern Türkiye'de kameralizm ya da jakobenizme en iyi örnek *Kadro* dergisidir. 1932 yılında Ankara'da yayın hayatına başlayan *Kadro*'nun amacı, rejime özgü bir ideoloji hazırlamaktır.²⁴ Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör) ve Burhan Asaf (Belge) gibi isimler, Kemalizm ideolojisini sistemleştirerek, bir devrimin alt yapısı olabilecek bir içeriği oluşturmaya çalışmışlardır.²⁵

A. MUSTAFA KEMAL'İN HAYATINDA DİN

Mustafa Kemal'in din anlayışı hakkında birbirine zıt görüşlerin olması, onun hayatının farklı dönemlerinde din hakkındaki farklı yaklaşım ve beyanlarından kaynaklanmaktadır. Onun beyan ve yaklaşımlarını; çocukluğu, gençliği, Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere dört dönemde toplayabiliriz.

Mustafa Kemal'in çocukluğunda ve eğitim hayatında iyi bir din eğitimi aldığı bilinmektedir. Mustafa Kemal, İslam dini ve İslam tarihi hakkında kâfi derecede malumat sahibiydi. Hem ailesinden, hem de eğitim hayatında din ve dini düşüncüyü öğrenme imkânı bulmuştu. Mustafa Kemal'in İslamiyet'in nazari yönüne vakıf olduğu dahi söylenebilir.²⁶ Mustafa Kemal'in gençliğinde dindar değil, seküler bir

yaşamı benimsediği anlaşılmaktadır. İstanbul'un eğlence hayatını ara sıra girdiği ve arkadaşları ile bira ve rakı gibi meşrubatları içtiği rivayet edilir. Dini bir eğitim almasına rağmen, onun dindar biri olmadığını söylemek hilaf-ı vaki olmaz.²⁷ Mustafa Kemal, İslam'ın yasakladığı alkollü meşrubatı bütün hayatı boyunca kullanmıştır. En çok rakı içmeyi seven Paşa, bira, şarap, viski ve şampanya gibi alkollü meşrubatı ise nadiren içmiştir.²⁸

Mustafa Kemal, Milli Mücadele döneminde ise dinin insanları motive eden gücünden yararlanmıştı. Hem Birinci Dünya Harbi'nde hem de Kurtuluş Savaşı'nda dinden istifade etmeyi ve dinin kavramlarını sıklıkla kullanmayı ihmal etmemiştir. Mesela, Büyük Millet Meclisi'nin açılışını Cuma gününe, Cuma namazı sonrasına denk düşürmekle, Cuma'nın feyzinden istifade etmeyi düşündüğünü ifade etmiştir.²⁹ Hakeza Meclis'in açılışı esnasında, *Kur'an* hatimlerinin yapılması, salavatların okunması, *Buhari-i Şerif* okunması gibi uygulamalar, onun dinden ve dinin gücünden istifadeyi amaçladığını göstermektedir.³⁰

Mesela 1 Mayıs 1920'de, Meclis'te yaptığı bir konuşmada, Meclis'i teşkil edenlerin sadece Türkler olmadığı ve Çerkezlerin, Kürtlerin ve Lazların da bulunduğunu söyler. Müdafaa ve muhafaza ettikleri milletin sadece bunlar değil, muhtelif Müslüman unsurlardan mürekkep ümmet olduğunu ifade eder. Bu unsurların hepsinin birbirine eşit olduğunu ve her türlü hukuklarına hürmetkâr olduklarını anlatır. Bu beyanlardan onun, mezkûr konjonktürde, İslam merkezli bir millet tasavvuruna yani İslam milliyetçiliği anlayışına, en azından söylem bazında, sahip olduğu anlaşılmaktadır.³¹ Milli Mücadele esnasında, kaldırmayı planladığı Halifelik kurumuna bağlılığını ifade etmesi ve Halifeyi esaretten kurtarmak için çalıştığını söylemesi, onun dini araçsallaştırdığını göstermektedir.³² Atatürk dönemindeki hükümetler, dine karşı doğrudan tavır almak yerine, dinden ve dine adamlarından kendi hedefleri doğrultusunda yararlanmışlardır. Reformlar için bir tehlike söz konusu olduğunda ise

(2006): 69.

27 Lord Kinross. *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994), 33.

28 Hasan Rıza Soyak. *Atatürk'ten Hatıralar*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 20.

29 Atatürk, *Nutuk*, 439.

30 Ali Satan. *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, 2. bs. (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013), 100-109.

31 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultayında (1919-1938)*, (İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1945), 71.

32 Kinross, *age*, 261.

21 Age, 84.

22 Durmuş Hocoğlu. *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1995), 191.

23 Age, 225.

24 Ahmad, *age*, 96.

25 Suna Kili. *Bir Çağdaşlaşma Modeli Atatürk Devrimi*, 12. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 205.

26 Halil Apaydın. "Atatürk'ün Dine Bakışına Psiko-Sosyal Bir Yaklaşım", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3: 1

dine ve din adamlarına doğrudan müdahaleden çekinmemişlerdir.³³ Burada bir şey daha ilave etmekte fayda mülhaza ediyorum. 1934 yılında soyadı kanunu çıkıp da Mustafa Kemal'e, Atatürk soyadı verilinceye kadar, Mustafa Kemal, "Gazi" unvanını kullanmıştır. Allah yolunda cihat eden kişilere verilen bu unvanı kullanması son derece manidardır. Belki de Atatürk, İslam'a ve İslam için çalışmaya karşı olmadığı mesajını vermek için bunu yapıyordu. Ama bu unvanı kullanırken bile reformlar yapması, onun zihnindeki İslam anlayışının pek de sıra dışı olduğunu göstermektedir.³⁴

Mustafa Kemal'in hayatındaki dördüncü evre, reformlar yaptığı Cumhuriyet dönemidir. Olgunluk yıllarını yaşadığı bu yıllar, Onun din düşüncesinin de olgunlaştığı ve yerli yerine oturduğu dönemdir. Bu makalede Mustafa Kemal'in din düşüncesi derken bu olgunluk dönemi kastedilmektedir. Şimdi bu dönemi ve bu dönemi hazırlayan konjonktür üzerinde biraz ayrıntılı durmak istiyorum.

B. MUSTAFA KEMAL DİN ANLAYIŞININ KAYNAKLARI

Mustafa Kemal'in karşılaştığı bazı siyasi olaylar onun din düşüncesinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Henüz Harbiye'den mezun olduğunda, II. Abdülhamid'in otoriter politikalarından dolayı müeyyidelere maruz kalmış ve bir kaç aylık tutukluktan sonra Şam'a bir görevlendirme ile tayin (sürgün) gibi edilmişti. II. Abdülhamid'in İslamcı kimliği onun icraatlarının İslam'a dayandırılmasına sebep olmuştur. Böylece Padişahın yaptığı hatalar da İslam'a mal edilmiştir.³⁵

Osmanlı Devleti'nde ülemanın ve tarikatların siyasete aşırı müdahaleleri de aydın, asker ve siyasetçilerin İslam'a karşı tepki duymalarına sebep olmuştur. Padişahların hal edilmesinde ülemanın aktif rol oynaması, Bektaşilerin Yeniçeri Ocağı'ndaki faaliyetlerine benzer faaliyetlerde, tarikatların isimlerinin geçmesi gibi sebepler ülema ve tarikatlara duyulan tepkinin başlıca sebeplerindendir.³⁶

"31 Mart Olayı" da Mustafa Kemal'in din düşüncesinin şekillenmesinde etkili olan olaylardan biridir. İslamcıların kurduğu İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ve Nakşibendi Tarikatı mensubu olan Derviş Vahdeti'nin mezkûr ayaklanmanın içinde olması, bu siyasi olayın tarihe "irtica" olarak geçmesine sebep olmuştur. Mustafa

Kemal de isyanın bastırılmasında rol oynamıştır.³⁷ Dolayısı ile Meşrutiyet'e karşı yapılan bu ayaklanma İslamcılarının tarihine kara bir leke olarak geçmiştir. İttihad ve Terakki Partisi'nden sonra iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) İslamcılarının siyasete atılma vasıtalarından biri olmuş ve HİF'e İslamcı bir kimlik kazandırmıştır.³⁸ Üstelik HİF, Milli Mücadele'ye karşı İngilizlerle işbirliği yapmak zorunda kalmıştı.³⁹ Bir de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin Mustafa Kemal'i isyancı olarak nitelemesi ve idama mahkûm etmesi, Mustafa Kemal'in İslam dinine karşı tavır almasının sebepleri arasında sayılabilir.⁴⁰

Siyasi olaylardan başka Mustafa Kemal'in düşünce yapısının şekillenmesinde Aydınlanma dönemi düşünürlerinin etkisi çok fazla olmuştur.⁴¹ Mustafa Kemal Fransızca biliyordu. Bundan dolayı Fransızca yazılmış bazı fikir eserlerine rahatlıkla ulaşabiliyordu. Ayrıca Osmanlı düşünürleri tarafından da tercüme edilmiş birçok esere ulaşmıştır. Onu en çok etkileyenler, Voltaire'in Kilisenin egemenliğine karşı çıkan fikirleri, Montesquieu'nün Cumhuriyet rejiminin faziletlerine dair yazdıklarıdır.⁴² Emilie Durkheim, Maximilian Weber, Goerge Wells, John Stuart Mill ve Immanuel Kant gibi diğer Aydınlanma düşüncesinin öncülerinden de etkilenmiştir. Bu düşünürlerin çoğunun en önemli ortak özellikleri ise Tabii dine inanmaları ve pozitivizmi benimsemiş olmalarıdır.⁴³

Diğer taraftan Mustafa Kemal'in Osmanlı aydınlarından Namık Kemal, Filibeli Ahmed Hilmi, Ahmed Rıza, Ziya Gökalp ve Abdullah Cevdet'in düşüncelerinden etkilendiği bilinmektedir. Namık Kemal'in şark meselesi, vatan kavramı, fikir özgürlüğü ve meşrutiyet sistemine dair görüşlerini okuduğu bilinmektedir.⁴⁴ Bununla beraber Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin bir çok eseri gibi "Allah'ı İnkâr Etmek Mümkün müdür?" adlı eserini de okumuştur. Bazı fikirlerine katılmış bazılarını da eleştirmiştir. Ahmed Hilmi'nin akılcı görüşlerini dikkatli takip ettiği anlaşılmaktadır. Mesela, İslamiyet'in Hazreti Muhammed'in kişiliğinden kaynaklandığını söylemesi,

37 Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 96.

38 İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 218.

39 Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi, Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 17.

40 Lewis, *age*, 251.

41 Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1998), 38.

42 Dönmez, *age*, 47.

43 Taş, *age*, 79.

44 Dönmez, *age*, 61.

33 Emre Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981), 397.

34 Ahmad, *age*, 93.

35 Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 14.

36 Ahmet Elibol, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış*, c.3, s.5 (2009): 37.

çok önemlidir. Zira peygamberliği vahiy kaynağından koparıp, onların kişiliğine vermek, Tabii din anlayışının temel hareket noktalarından biridir. Mustafa Kemal'in, Batılı düşünürlerin İslam hakkındaki sorularına Filibeli Ahmed Hilmi gibi İslamcıların İslam'ı müdafaa adına ortaya koydukları cevaplara getirdiği eleştiriler, onların cevaplarını yeterli bulmadığı göstermektedir.⁴⁵

Mustafa Kemal'in din telakkisinde Aydınlanma döneminin Tabii din anlayışının izlerine rastlamak mümkündür. Onda inanç olarak daha çok deizmi çağrıştıran bir inancın izlerinden bahsedilebilir. Mustafa Kemal dinlerin sosyolojik bir vakıa olduğunu, tarihin seyri içinde şekillendiği ve tabiatın dinlerin gelişiminde etkili olduğunu düşünmektedir. Bu düşünceler Tabii din anlayışını yansıtmaktadır.⁴⁶ Enver Ziya Karal, Atatürk'ün kozmik bir din anlayışına sahip olduğunu söyler. Bu Tabii din demektir. Ona göre Tanrı, tabiatın derinliklerinde gizli ve insanı kendine hayran bırakan bir Tanrı'dır. Bu Tanrı, insan huylarına sahip bir Tanrı değildir. Dolayısı ile tabiatdaki bütün güçlerin tek kaynağı yine tabiatın kendisidir. İnsan da tabiatın bir ürünü olduğundan onun yaşamı bir mücadeleden ibarettir. Mücadelede başarı akla aittir. Bu düşüncelerde "Natürizm" ve "Tabii Seleksiyon" düşüncelerinin etkileri görülmektedir. 1935 yılında verdiği bir demeçte Atatürk şöyle diyordu: "*Natür* insanları türetti, onları kendine taptırdı da. Ancak insanların dünyada yaşayabilmeleri için, onların tabiata egemenliğini de şart kıldı.*"⁴⁷

Mustafa Kemal bilim ve sanatı, dinden üstün görür. Din ancak ilim ve sanata uygunluk ölçüsünde kabul görür.⁴⁸ Ona göre din ferde ait bir vicdan meseledir. Herkes vicdanının sesini dinlemekte serbesttir. Atatürk düşünceye ve tefekküre karşı olmadığını ve dine saygılı olduğunu beyan eder. Ancak bu saygılı olduğu din, vicdanlarda olan dindir. Sosyal ve siyasal hayatı etkilemiş bir dine karşıdır. Devlet ve millet işlerinin, din yörüngesinden çıkarılacağını ve dini, sosyal ve siyasal işlere karıştıran mürtecilere fırsat vermeyeceğini deklare eder. Ona göre devlet ve millet işleri aklın ve bilimin rehberliği altında halledilmelidir.⁴⁹

45 Dönmez, *age*, 63.

46 Özer Ozankaya. *Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981), 151.

* Doğa veya Tanrı'nın, meleklerin ve ruhun doğası demektir.

47 Enver Ziya Karal. *Atatürk'ten Düşünceler*, (Ankara: Metu Press, 1998), 128.

48 Ethem Ruhi Fırlı. "Atatürk ve Din" *Atatürk'ün İslam'a Bakışı Belgeler ve Görüşler*, ed. Mehmet Saray, Ali Tuna, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi): 198.

49 Dönmez, *age*, 152.

Mustafa Kemal'e göre en sağlıklı din, rasyonel yani Tabii din anlayışıdır.⁵⁰ Mustafa Kemal ilginç bir şekilde İslamiyeti de "Tabii din" argümanını kullanarak savunmuştur. O, 1923'te İzmir'de "*Bizim dinimiz en makul ve Tabii bir dindir, bir dinin Tabii olabilmesi için akla, ilme ve mantığa uyması lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur*" demiştir.⁵¹ Mustafa Kemal'in savunduğu Tabii din anlayışının, "İlahi din" in zıddı olduğu ve Tabii din anlayışının deizm ve panteizm inançlarına dayandığını göz önünde bulundurulduğunda Mustafa Kemal'in inanç ve din anlayışı daha da açıklığa kavuşacaktır.

Atatürk'e göre din akılcı olmalıdır. Akılcı olmanın gereği ise akla uymayan boş inanışların ve hurafelerin dinden atılmasıdır.⁵² Mustafa Kemal İslamiyet hakkında fikirlerini beyan ederken, tıpkı Martin Luther'in Katolik mezhebine karşı kullandığı argümanları kullanır.* Ona göre İslam akla ve mantığa uygun bir dindir. Dinimizde ruhban sınıfı gibi bir sınıfın varlığı kabul edilemez. Burada ilginç olan Atatürk'ün, var olmayan bir zümreyi reddetmesidir. Ayrıca o, herkesin eşit olduğunu ve dinin hükümlerini kendi başına öğrenebileceğini söylemiştir. Tıpkı reform hareketlerini başlatan Luther ve Calvin'in dediği gibi.⁵³

Kasım 1925'te Tekke ve Zaviyelerin kapatılması esnasında Mustafa Kemal; "*Efendiler ve ey ulus biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ülkesi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat uygarlık tarikatıdır*" demiştir. Buradaki söylem ile Aydınlanma dönemi düşünürleri arasındaki paralel söylem, devletin dine yaklaşımının deist karakterini bize anlatmaktadır. Metafizik düşünceye hurafe, şeyhlere ise din adamları zümresi nazarı ile bakılması, medeniyet vurgusu ile akıl ve bilimin öne çıkarılması Tabii din anlayışının temel argümanlarıdır.⁵⁴

Mustafa Kemal'in "Türk Ulusu" inşa etme sürecinde yaptığı reformlarda din, en önemli alanı oluşturur. Yaptığın reformların hemen hepsinin gelip dayandığı nihai yer dini alandır. Mesela dil alanında yapılan reformların hedeflerden biri de dindir.

50 Mehmet Görmez. "Atatürk ve İslam Dini" *Atatürk'ün İslam'a Bakışı Belgeler ve Görüşler*, ed. Mehmet Saray, Ali Tuna, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi): 158.

51 Görmez, *age*, 157.

52 Görmez, *age*, 154.

* Martin Luther'e göre Kutsal Kitap'ta, insanla Tanrı arasında aracılık yapan veya O'nun katında şefaathçi olan ruhban sınıfı gibi bir sınıf yoktur. Her insan kendi başına Kutsal Kitabı okuyabilir ve anlayabilir. (Bakınız: Ömer Çaha, *Siyasi Düşüncelere*, 56-57)

53 Görmez, *age*, 157.

54 Enver Ziya Karal. *Atatürk'ten Düşünceler*, 2. bs. (Ankara: Doğu Ltd. Şti. Matbaası), 69.

Hukuk ve ekonomik alanda yapılan reformlarda dini esaslar yerine, Aydınlanma dönemi hukuk ve ekonomi anlayışını yerleştirme hedefinden bahsedebiliriz. Aslında yapılan reformların merkezinde din olduğu ve din alanında yapılacak reformlar ile ancak Türk milletinin Aydınlanmasının gerçekleşebileceği düşüncesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in Türk Ulus inşasında; inşa edilecek dil Türkçe, yeniden reforme edilecek din de İslamiyet idi.⁵⁵

C. MUSTAFA KEMAL'İN DİN POLİTİKASI

Mustafa Kemal'in din devlet ilişkileri konusunda Machiavelli, Hobbes ve Rousseau gibi otoriter düşünürlerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu düşünürlerle göre devletin dine göre bir önceliği ve üstünlüğü olduğunu ve devletin dini kendi hizmetine alması ve kendi amaçları ve hedefleri doğrultusunda kullanması gerektiğini yukarıda ifade etmiştik.⁵⁶ Devletin dine egemenliğini sağlamak için Mustafa Kemal'in takip ettiği dört politikadan bahsedilebilir. Dini kurumlar yerine dünyevi kurumlar kurmak, dinin toplumsal beslenme kaynaklarını zayıflatarak dine hâkim olmak, eğitim ve hukuk inkılapları ile dinin bütünlüğünü parçalamak, dinin kültürel mirası olan sembollerini kaldırarak dinin görünürlüğünü azaltmak. Böylece zayıflatılmış ve siyasi otoritenin emrine girmiş bir din ve din anlayışı oluşturulabilirdi.⁵⁷

Mustafa Kemal'e göre bir insan dinsiz olamaz. İslam dininin isabetli ve olgun olduğunu söyler. Ama bu inancı temizlemek ve güzelleştirmek gerekmektedir.⁵⁸ Mustafa Kemal, "İslam inancını yüzyıllardır alışılagelen siyasal araç olma konumundan kurtararak temizlemek ve yüceltmek" düşüncesine sahip idi. Bu Aydınlanma düşüncesinin temelini oluşturan Allah'ın tasarrufunu inkar esasının hayata geçirilmesidir. Dinin sosyal ve siyasal hayattan tecrit edip, vicdanlara hapsetmek anlamına gelen temizlemek ve yüceltmek fikrinin İslam'ın vazettiği din anlayışı ile bağdaşır bir tarafı yoktur.⁵⁹ Mustafa Kemal devletin kontrolünde, deist karakterli ve millileştirilmiş bir İslam düşüncesini hayata geçirmek için çalışmalar yapmıştır.

55 Sadi Borak. *Atatürk ve Din*, (İstanbul, Anıl Yayınevi, 1962), 68.

56 Nur Vergin. *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2000), 101.

57 Ömer Çaha. *Açık Toplum Yazıları*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2004), 144-146.

58 Görmez, *age*, 157.

59 Ahmad, *age*, 82.

1. Devletin Hizmetine Alınmış İslam

Türk modernleşmesinin iki temel vasfı vardır. Batılılaşma prensiplerine uygun ve milli bir devlet kurmak. Yani muasır medeniyet denilen Batılılaşmayı gerçekleştirmek ve din esaslı yerine ulus esasına dayalı milli bir devlet inşa etmek. Bu iki hedef karşısında direnç gösterebilecek yegane merkez, din ve dinden beslenen düşünceler ve kurumlar idi. Uluslaşmayı ve Batılılaşmayı gerçekleştirebilmek için evvela yapılması gereken, bu direnç merkezinin kontrol altına alınması ve devletin hedefleri istikametinde istihdam edilmesidir. Yapılan reformların (=inkılapların, devrimlerin) en önemli veçhesini dini kontrol etme düşüncesi oluşturur.⁶⁰

Türkiye modernleşmesinde dine yaklaşım Katolik dünyasından ziyade Protestan Avrupa'ya benzemektedir. Reform hareketleri sonucu kiliselerin ruhani liderliğini ele geçirip dine yeni sınırlar çizen ve kendi ulusal hedefleri doğrultusunda konumlandırılan monarşiler gibi, Türkiye de dini kontrol altına almak ve dinin varlık sınırlarını çizmek için reformlar yapmıştır. Her ne kadar dinimizde bir din adamları sınıfının olmadığı söylene de aslında hedeflenen şeylerin başında devletin din anlayışını tesis edecek bir din adamları zümresinin oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bizans modeli de denilen bu model Yeni Türkiye'nin din politikasının bir yönünü oluşturur.⁶¹

Saltanatın kaldırılması ile beraber Mustafa Kemal Paşa, Yeni Türkiye Devleti'nde kendi konumunu sağlamlaştırmıştı. Halk Fırkası ve Meclis üzerinde denetim kurmayı tamamlayınca kendi otoritesi pekişmiş oldu. Saltanatı kaldırdıktan sonra Hilafet makamını ve halifeyi yeni devlette din işlerinden sorumlu bir memur gibi düşünmüştü. Ama hem toplum nezdinde hem de Meclis üzerindeki nüfuzu Mustafa Kemal'i rahatsız ediyordu. Bu nüfuz, kontrol dışı dini hareketlere neden olabiliyordu. Bu ihtimaller bile Kemal'in tasavvur ettiği konumuna zarar verebilirdi.⁶²

Halifeliğin kaldırılması ile beraber yapılan ilk reform Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması idi. Bu kurum vasıtası ile din düşüncesini şekillendirmeyi ve kontrol altına almayı hedeflemişti. Onun tahayyülündeki din, halkın moral ve motivasyonunu sağlayacak, bir ilmihal kitabına sığacak bazı muamelelerden ibarettir. 3 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı Kanun'da "İslam dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek ve dini kurumları idare etmek" şeklinde ifade edilmiştir.⁶³

60 Karal, *age*, 41.

61 Ömer Çaha. *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 31.

62 Zürcher, *age*, 247.

63 "Kuruluş ve Tarihi Gelişim", <http://www.diyanet.gov.tr/tr/icerik/kurulus-ve-tarihce/8> [22.01.2011]

Tanzimat'tan evvel eğitim, adalet ve şeriat işlerini yürüten Meşihat kurumunun görev alanı, Tanzimat'tan sonra Adliye ve Maarif Nezaretlerinin kurulması ile daraltılmıştır. Ama Şeyhülislam Divan ve/veya Kabine üyesi olduğundan devlet politikalarının belirlenmesinde etkin rol alıyordu. Türkiye'nin ilk yıllarında da Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti kabinede temsil edildiğinden, devlet siyasetine müdahale etme ve karar verme mekanizmalarında rol alma imkanı vardı. Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti yani Bakanlığı yerine Genel Müdürlük düzeyinde Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurulması ile bu kurumlar Başbakan'a bağlanmıştır. Böylece siyasi iradenin emirlerini uygulayan kurumlara dönüştürmüşlerdir.⁶⁴

Mustafa Kemal, farklı din yorumlarının kontrol altına alınmasını sağlamak, aykırı yorum ve cereyanların önüne geçmek amacıyla dinin temel kaynakları olan "Kitap ve Sünnet" üzerinde çalışmalar yapılmasını istemiştir. 21 Şubat 1925 yılında bütçe görüşmelerinde Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine 20 bin lira ek ödenek koymuştur. Bu minvalde Elmalılı Hamdi Yazır'a *Kur'an* tefsiri yazma, Ahmet Naim ve Prof. Dr. Kamil Miras'a hadis çevirisi yapma görevlerini vermiştir.⁶⁵ "Kitap ve Sünnet" hakkında eser vücuda getiren bu zevatın herhangi kötü bir muameleye maruz kalmamalarının temel nedeni, kanaatimce, devletin kontrolü altında olmalarıdır. Ama kontrol dışı eser telif eden Said Nursi gibi alim hakkında müeyyideler uygulamaya konulmuştur. Mesela Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserinde, "kısas" konusuna varıncaya kadar, şeriat hukukuna dair bir çok mesele tafsilatlı bir şekilde yazıldığı halde, *Risale-i Nur*'da bu konulardan bahis açılmamıştır. Ama müeyyideye uğrayan Nursi olmuştur.⁶⁶

Yapılan reformların tek bir veçhesinin olduğunu söylemek, reformların hedeflerini daraltmak olacaktır. Mesela 1928 yılında yapılan Harf İnkılabı ile birçok şey hedeflenmiştir. Batı medeniyeti ile entegrasyondan tutun da, milli bir alfabe oluşturma amacına varıncaya kadar bir çok hedefleri vardır. Ama bu hedeflerden en önemlilerinden birisi de din eğitimi kontrol altına almak olduğu açıktır. Çünkü memleketin her yerinde insanlar kurdukları gayr-ı resmi medresevari kurumlarda din eğitimi yapıyorlardı. Bundan dolayı Harf İnkılabı ile beraber Arapça ve Farsça eğitimi de yasaklanmıştır. Bir yönüyle yasaklanan şey *Kur'an-ı Kerim* öğretilmesiydi. *Kur'an*

alfabesi olan Arap alfabesinin kullanımı gazeteler dahil her yerde yasaklanıyordu. Böylece kontrol dışı din eğitiminin önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁶⁷

Mustafa Kemal'in yaptığı reformlara tepkiler ülema sınıfından ziyade, tekke ve zaviyelerde yerleşmiş olma tarikat ve şeyhlerden gelmiştir. Devlete bağımlı olan ülemanın ile devletten bağımsız olan ehl-i tarikin tepkileri birbirinin zıddı olmuştu. Laik reformların ilk hedefi ülema olduğu halde tepkiler tarikatlardan geliyordu.⁶⁸ Anadolu'da yaygın bir şekilde yerleşmiş olan bu tekke ve zaviyeler toplumda dini hayatı canlı tutan kurumlar olmuşlardır. Gayr-ı resmi olarak halkın din eğitimini üstlenen bu kurumlar kendi tarikat ve mezhep anlayışlarına göre bir dini yaşayış sergiliyorlardı. Meşrep ve mizaç farklılıkları göz önüne alındığında zenginlik ifade eden tarikatlar Atatürk'ün yerleştirmek istediği dini anlayışının önünde birer engeldi. Bundan dolayı yapılan bir inkılap ile tekke, zaviye ve tarikatlar kapatılarak, toplumun din anlayışı üzerinde kontrolü sağlamak için önemli bir adım daha atılmıştır.⁶⁹

Özellikle komünikasyonun gelişmediği bir dönemde, kırsal kesimde tarikatlar, halk ile iletişim kurma kanalları idi. 18. Yüzyılda Türkiye'nin her yerinde yaygın olan tarikatların loncalar, esnaf, zanaatkarlar ve tüccarlar ile sıkı bağları vardı.⁷⁰ Mesela II. Abdülhamid, aydınlar yerine bu tarikatları kullanarak, sıradan halk ile iletişime geçmiş ve politikalarının propagandasını rahat bir şekilde yapmıştı. Bu politikada muvaffak olduğu da söylenebilir.⁷¹

Daha önce II. Mahmud döneminde, Yeniçeri ocağı üzerindeki nüfuzundan dolayı, Yeniçeri ile beraber Bektaşî tarikatı da yasaklanmıştı. I. Dünya Harbinde ve Milli Mücadele'de tarikatların etkilerine Mustafa Kemal şahit olmuştu. Nitekim ilk Meclis'te, on kadar tarikat ileri geleni mebus olmuştu. Mustafa Kemal'in de reform hareketlerinin aleyhinde propaganda yapma potansiyeline sahip bu kanalları kapatması ile reformlar aleyhinde oluşacak kamuoyunun önüne geçmeye çalışıldığını söyleyebiliriz. "Şeyh Said Olayı", reformlar aleyhinde oluşturulan bu kamuoyunun bir neticesi olması itibari ile konumuza güzel bir örnektir.⁷²

67 Kili, *Atatürk Devrimi*, 158.

68 Lewis, *age*, 405.

69 Kili, *Atatürk Devrimi*, 162.

70 Lewis, *age*, 403.

71 Şerif Mardin. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 5. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 120.

72 Lewis, *age*, 404-405.

64 Sina Akşin. *Kısa Türkiye Tarihi*, 15. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 195.

65 Görmez, *age*, 159.

66 Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 1. 2. bs. (İstanbul: Azim Dağıtım), 493.

2. Millileştirilmiş İslam

Milli din, tahayyül edilmiş bir cemaatin (milletin) her yer ve şart altında ikrar ettiği bir ortaklık ve karakterdir. Bu karakterdeki bir cemaat, milli dinin öznesidir.⁷³ Milli dinlerde kolektif hareket vardır. Cemaat olmadan fert yoktur. Fert kendi varlığının bilincinde değildir. Bu bilinç cemaatin varlığı ile vardır, cemaate katkı yapar. Milli dinlerde kolektif kurtuluş anlayışı vardır.⁷⁴

Mustafa Kemal'in millileştirilmiş bir İslam tesis ederken otoriter düşünürlerden Rousseau'nun din düşüncesinden etkilendiğini ifade etmiştir. Rousseau'ya göre dini vecibelerle siyasi otoritenin bir biri ile çatışması, insanlarda kararsızlığa sebep olacaktır. Toplumsal birliği tahrip eden bu çelişki otorite için sıkıntı sebebidir. Bundan dolayı, otoritenin ve toplumsal birliğin devamı için bir "resmi sivil din" kurmaya ihtiyaç vardır. Kamusal inancı ve davranışları düzenleyen bu resmi dindir. İnsanlar özel hayatlarında diledikleri gibi inanabilirler ama bu inancı kamusal alana taşıyamazlar. Kamusal alanda geçerli olan din, resmi din denilen devletin belirlediği dindir.⁷⁵

Atatürk, Jön Türklerin devleti dinsel etkilerden koruma düşüncesini miras almakla beraber, Osmanlı Devleti'ndeki dinin önceliği fikri yerine Durkheim'in modern devlet düşüncesini benimsemiştir. Tıpkı Durkheim gibi Atatürk de, modern devletin bir "yurttaşlık dini" ile takviye edilebileceğini düşünüyordu. Bireylerin vicdanlarında olan ve tapınma ihtiyaçlarını karşılayacak ve aynı zamanda devlete de bağlılıklarını pekiştirecek bir din lüzumlu idi.⁷⁶ Böylece İslam, çağdaş, akılcı ve ulus-devletin kendisine vermiş olduğu role indirgenmiş bir din oldu. Tıpkı modern Batılı ulus devletlerde olduğu gibi.⁷⁷

Mustafa Kemal'in reformlarının temelinde yeni bir ulus inşa etme çabası vardır. Mustafa Kemal'in fikirlerini etkileyen düşünürlerden biri olan Ziya Gökalp'e göre bir millet dinsiz olamaz. Türklerin dini de İslamiyet'tir. İslamiyet ise, inançlar ve ibadetler manzumesidir.⁷⁸ Millet, dil ve din bakımından müşterek insanlar topluluğudur. Yalnız, bu dil ve din anlayışının terbiye (eğitim) ile şekillendirilmesi ve bu terbiyenin de bir mefkureye dönüşmesi ile millet oluşacaktır.⁷⁹

73 Gustov Mensching. *Din Sosyolojisi*, çev. Mehmet Aydın, 3. bs. (Konya: Literatürk, 2012), 31.

74 Mensching, *age*, 32.

75 Larry Arnhart. *Platon'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi*, 4. bs. (Ankara: Adres Yayınları, 2011), 273.

76 Mardin, *Türkiye'de Din*, 121.

77 Lewis, *age*, 408.

78 Lewis, *age*, 408.

79 Ziya Gökalp. *Türkçülüğün Esasları*, (İstanbul, MEB Yayınları, 1990), 22.

Milli bir İslam anlayışını toplumda yerleştirmek ancak devletin okulları aracılığı ile mümkün olacağından, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Halifeliğin kaldırıldığı gün, yani 3 Mart 1924'te çıkarılmıştır. Halifeliğin kaldırılmasının sebeplerinden biri de Milli İslam'ın önündeki en büyük engellerden biri olmasıdır. Halife ümmetin başı idi. Milliyetçilik çağında bütün İslam kavimlerini birleştiren bir kurumun varlığı, milliyetçilik için başlı başına bir tehdit idi. Bunun kaldırılması gerekiyordu ve kaldırıldı.⁸⁰ Tevhid-i Tedrisat Kanunu yani "Eğitimin Birleştirilmesi Kanunu" ile bütün eğitim kurumları devletin tekeline alınmış, milli devletin hedeflediği nesillerin yetiştirilmesi için çalışmalara başlanmıştır.⁸¹

Halifeliğin kaldırılması ile İslam dininin Hazreti Ebubekir zamanında teşekkül eden 13 asırlık siyasi liderliği son erdirilmiştir. Böyle dünya Müslümanları arasında kurulması muhtemel rabıtalara en önemlisi yok edilmiştir.⁸² Mustafa Kemal'in hayalindeki ulus, bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir ulustu. Muhakkak ki bu muhayyel millet, dini esaslara dayalı bir sistemi benimsemesi düşünülemezdi.⁸³

Kürtler ile Türkler arasındaki temel bağlardan biri de Halifelik kurumu idi. Halifeliğin kaldırılması ile bu bağ koparılmış oldu. Osmanlı hanedanının çatısı altında Türkler ile kader birliği yapan Kürtler bu tarihten sonra farklı arayışlar içine girmişlerdir. Nitekim Kürtler, Cumhuriyet döneminde ilk örgütlerini Halifeliğin kaldırılmasından hemen sonra kurmuşlardır. Ulus devlet kurmak isteyen Mustafa Kemal'in Kürtlerin tek eğitim kurumu olan medreseleri kapatması ve sadece Türkçe eğitim veren okullar kurması Kürtlere büyük bir darbe vurmuştu. Mahkemelerde sadece Türkçe'nin konuşulmasına izin verilmesi travmanın etkisini arttırmıştı. Kürtler artık bu devlette temsil edilmediklerine inanıyorlardı.⁸⁴

Anayasa'nın 136. Maddesine göre, "*Diyaret İşleri Başkanlığı laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir*" denilmektedir. Yani laikliğe bağlı bir din anlayışını tesis etmek, devletin din yorumunu, dini cemaat ve tarikatların din yorumlarının yerine yerleştirmek

80 Satan, *age*, 220.

81 Suna Kili. *Türk Devrim Tarihi*, 13. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 204.

82 Ahmad, *age*, 81.

83 Ahmad, *age*, 80.

84 Mesut Yeğen. *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 159.

esas alınmıştır. Böylece devletin din yorumu etrafında milli birlik ve beraberliğin sağlanması hedeflenmiştir.⁸⁵

Milli bir din için ibadetlerde kullanılan dilin de Türkçe olması gerekirdi. Türkçe ibadet diye tarihe geçen uygulamaların ilki Türkçe ezan ile kendini gösterir. 1932 yılında Ayasofya camiinden başlayarak Türkçe ezan okunmaya başlandı. Bunu Cuma günleri ve ölüm duyurularında okunan Salat u Selam'ın Türkçe okunması takip etti. Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi, bunun milli bir politika olduğu için yapıldığını ifade eder.⁸⁶

Lozan Antlaşması'nın içeriğinde nüfus mübadelesi ile ilgili bir bölüm de vardır. 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Türk ve Rum Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün 1. Maddesi şöyledir: “*Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir...*” İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya Müslümanlarını kapsamayan bu sözleşme ile Orta Anadolu'da oturan Ortodoks Türkler de mübadeleye konu olmuşlardır.⁸⁷

İstanbul dışında yaşayan Müslüman olmayan unsurları göçe tabi tutulmuştu. Anadolu nüfusunun %10'u göç etmek zorunda kalmıştı. Çoğunluğu şehirli olanların göç etmesi ile ciddi anlamda ekonomik ve kültürel bir gerileme yaşanmıştı. Köylü nüfusunda artış meydana geliyordu. Bunun yanında garip olan, Türkçe konuşan Karamanlı Ortodoksların göç ettirilmesi idi. Türk oldukları halde göç ettirilmelerinin en önemli sebebi muhtemelen yapılandırılması düşünülen Milli İslam anlayışına ters düşmeleri idi. Türk ama Müslüman olamayan bir unsurun Türk topraklarında varlığı yeni din düşüncesinin karakterine ters idi.⁸⁸

Hıristiyanlaşan Türkler adlı çalışması ile Anadolu'da Hıristiyanlaşan Türkler ile ilgili çalışma yapan Prof. Dr. Mehmet Eröz, mübadele ile daha ziyade Orta Anadolu'dan göç ettirilen nüfusun Türk asıllı olduklarını ifade eder. Üstelik göçün Karaman ile sınırlı olmadığını hemen hemen bütün İç Anadolu'yu kapsadığını ifade eder. Göç ettirilen nüfusun yüzde yüz Türk kökenli olduğunu ispat ettikten sonra,

85 Talip Küçükcan. “İslam Dünyası'nda Laiklik”, İslam Ansiklopedisi, c. 9, (İstanbul: TDV, 2003): 63-64.

86 Dönmez, *age*, 177.

87 İsmail Soysal. *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c. 1, 3. bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil, Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 185.

88 Zürcher, *age*, 244.

mübadeleden sonra Yunanistan'a giden Türklerin buraya alışmadıklarını ve vatan hasreti çektiklerini de ekler.⁸⁹

Ali Bulaç, Hristiyan nüfusu Türkiye'den gönderilmesinde, Müslüman unsurları Türkleştirmenin daha kolay olacağı düşüncesinin, etkili olduğunu ifade eder. Mümtaz'er Türköne ise Türkiye'nin Müslüman nüfusa dayandığı ve Türklerin de Müslüman olduğu anlayışı olduğunu ifade eder. Bu iki yorumun ortak noktası ise “Milli İslam” anlayışını tesis etmenin amaçlanmasıdır.⁹⁰

3. Deist Karakterli İslam

Deizm ve panteizm inanç temellerine dayanan Tabii din anlayışına göre din kurumu doğal bir kurumdur. Tarih içinde şekillenmiştir. Bütün dinlerin ortak mitlere ve temalara sahip olması Tabii din anlayışının temel argümanlarıdır. Tanrı'nın kanunları veya Tanrı'nın kendisi olan tabiat ve kanunları akıl ile anlaşılabilir. Erdemli olmak, bu kanunlara muvafık hareket etmekle mümkündür. İnsan akli bu kanunları anlayabilir ve buna uygun bir hareket tarzı belirleyebilir. Bunun için akıl ve bilim kâfidir. Bu Tabii dinde peygamberlere, kutsal metinlere, mucizelere ihtiyaç yoktur. Akıl ve bilimin rehberliği yeterlidir.⁹¹

Reform hareketleri ile başlayan Hıristiyanlığın dönüşümü Aydınlanma döneminde son halini almıştır. Hıristiyanlık akıl zemininde kritiğe tabi tutulmuş ve akla uymayan veya aklın kavrayamadığı şeylerin hepsine hurafe denmiştir. Bu hurafe kavramından mucizeler de nasibini almıştır. İngiltere'de Hıristiyan deistler zuhur etmiştir. Tabii din argümanları Hıristiyanlığa uyarlanarak yeni bir din anlayışı yerleşmiştir.⁹²

Mustafa Kemal'in Tabii bir din düşüncesine sahip olduğu kendi beyanlarından anlaşılmaktadır. İngiltere'deki Hıristiyan deist anlayışı gibi Türkiye'de de Müslüman deist ya da deist İslam karakterinde bir din anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığını düşünüyorum. Hem Atatürk'ün beyanları ve uygulamaları, hem de toplumda yerleşmiş olan bazı düşünceler bu hipotezimize destek vermektedir. Meselenin bir diğer veçhesi de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu deist karakterli İslam anlayışını yerleştirmek

89 Mehmet Ersöz. *Hıristiyanlaşan Türkler*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983).

90 Cemal Fedayi. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Nasıl Geçildi? Osmanlı'yı Kimler Yıktı? Cumhuriyet'i Kimler Kurdu?* (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 156-157.

91 Abdullatif Tüzer. “Rasyonel Din/Doğal Din ve Spinoza”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, c. 3, s. 1 (2013): 34-46.

92 Thomas Paine. *Akıl Çağı, Gerçek ve Efsanevi Teoloji Üzerine Bir Araştırma*, çev. Ali İhsan Dalgıç, 4. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015).

için önemli bir misyon yüklenmesidir. Bunun üzerinde de biraz durmak istiyorum. Atatürk'ün bazı beyanlarını aktarmıştım. Bunlara ilave olarak Mustafa Kemal'in din ile ilgili yorumları konunun berraklaşmasına yardımcı olacaktır. Mustafa Kemal'e göre din bireysel ve vicdani bir realitedir. Dinsizlik düşünülemez bir şeydir.⁹³ Dinsiz milletlerin devamı mümkün değildir. Öyleyse Türk Milleti'nin de bir dini vardır ve bu din İslamiyet'tir. Ama bu din zemini üzerinde yeni bina kurma lüzumu vardır. Bu bina akılcı ve tabii hususiyetleri havi, yani deist bir karaktere sahip olacaktır.⁹⁴

Jön Türkler, devletin çok uluslu yapısından dolayı İslam'ın mecburen bir terkip malzemesi olduğunu ve İslam'ın bir tarafa bırakılamayacağını düşünüyorlardı. Öyleyse ilerleme nasıl olabilirdi? İslam hem ilerlemeye mani idi, hem de birleştirici bir unsurdu. Jön Türklerin bu çelişkiyi aşamadıkları bir gerçektir.⁹⁵ Ama Atatürk bu meseleyi pratik bir şekilde çözme yolunu seçti. Mustafa Kemal'e göre bir meselenin İslam'a uyup uymadığını öğrenmek için din adamlarına müracaat edip sormaya lüzum yoktur. O mesele akla, mantığa ve toplum çıkarına uygunsa İslami'dir. Hatta dindir. Çalışmayan dinle alakası olmadığı gibi insanlıkla da alakası yoktur. Şu halde çalışmak da dindir. Çalışmanın Kalvenizm'de ibadet sayılması gibi, İslam'da ibadet sayılması gerektiğini düşünmüştür.⁹⁶ Türkiye'de püriten bir ahlak yerleştirmek istemelerinin altında yatan sebep ise, İslam'da "calvenist ethos"un olmadığına duyulan inançtır. Weber'in İslam'ın geri kalma sebepleri arasında zikrettiği bu saikten dolayı Atatürk, çalışmayı ibadet hatta din olarak takdim etmiştir. Bu takdim dini reforma tabi tutma arzusunun tezahürüdür.⁹⁷

İnsanlığın tarihsel tekamülü içinde Hazreti Adem'den itibaren bir çok peygamber geldiğini ve Hazreti Muhammed'in son peygamber olduğunu söylediği nutkunda Mustafa Kemal; "*Tanrı, insanlığın anlayış, aydınlanma ve olgunlaşma derecesi sayesinde, her kulun doğrudan doğruya, tanrısal mesajı anlayabilme kabiliyetine eriştiğini kabul buyurmuştur*" demiştir. Bu sözün bir anlamı da, insan kutsal metinler olmadan da Tanrısal mesajları anlama olgunluğuna erişmiştir, tabiatı gizli olan bu mesajları akıl ve bilim aracılığı ile öğrenebilir, demektir. Bu tipik panteist ve deist yorumların İslam'a

uyarlanmasıdır.⁹⁸ Bir başka yerde Atatürk, *Kur'an*'ın Türkçeleştirmesi bahsinde, açık bir şekilde şöyle der: "*...benim maksadım, arkasında koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlatsın. Evet, ben de bilirim ki, insan dinsiz olmaz. Fakat Türk'ün dini tabiidir...*" Atatürk İslam dininin Tabii bir din olduğunu düşünüyor ve bunu açıkça ifade ediyordu.⁹⁹

Türk İnkılabının deist karakterini ifade bu beyanlardan başka bu karakterin Laiklik uygulamaları hayata geçirilmeye çalışıldığını düşünüyorum. Mustafa Kemal, 1925 yılında Meclis'te yaptığı bir konuşmada, Batı medeniyetinin içerik ve biçim açısından almaya karar verdiğini söylemiştir.¹⁰⁰

Türkiye'yi laikleştirme vetiresi temel olarak dört aşamada meydana gelmiştir. İslami kültürün ürünü olan ve sembolik değeri olan müesseselerin reformlar ile değiştirilmesi; İslam'ın siyasal ve dini müesseselerinin kapatılması; eğitim ve yargı reformları ile Batı kültürünü ve kurumlarını yerleştirilmesi; bütün bunlar için Aydınlanma Hukuku'nun alınması olarak zikredilebilir.¹⁰¹

Halifeliğin kaldırılması ile beraber Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti de kaldırılmıştır.¹⁰² Yani İslam hukukunun kurumları kaldırılmıştı. Bunun yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Bu kurum vasıtası ile din tamamı ile kontrol altına alındı.¹⁰³ Bu yeni din kurumunun İslam Hukuku ile ilgisi olmayacak sadece vatandaşların itikat ve ibadet ile ilgili işlerini yürüteceklerdi. Üstelik bütün dini müessese ve şahsiyetler bu kuruma bağlandı. Camiler, tekkeler, imamlar, müftüler ve şeyhler. Böylece yeni bir din anlayışını tesis edecek zemin oluşturuldu. Bu kurumun amacı, dinin kâinatı ihata eden manasının yerine, bireylerin tapınma ihtiyaçlarına cevap vermek ve dini sadece tapınma içeriğine sıkıştırmaktır. Yani kâinattan koparılmış bir din veya bir Tanrı anlayışını yerleştirmektir. Bu düşünceler kâinattan koparılmış Tanrı inancı olan deizmde de vardır.¹⁰⁴

Israrla İslam dininde din adamları zümresi olmadığını vurgulayan Mustafa Kemal,

98 Karal, *age*, 65.

99 Dönmez, *age*, 180.

100 Dönmez, *age*, 168.

101 Mete Tunçay. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, 6. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı, 2012), 225.

102 Satan, *age*, 195.

103 Şerif Mardin. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, çev. Elçin Gen, Murat Bozluolcay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 69.

104 Dönmez, *age*, 168.

93 Görmez, *age*, 154.

94 Dönmez, *age*, 159.

95 Mardin, *Türkiye'de Din*, 120.

96 Dönmez, *age*, 161.

97 Mardin, *Türkiye'de Din*, 110.

Şapka Devrimi'ni yaparken sadece din adamlarının cübbe ve sarık giyebileceğine karar vermiştir. Bu tezat gibi görünse de kendi içinde tutarlı bir durumdur. Çünkü din üniforması giyen bu yeni ve resmi din adamları zümresi, yeni bir din anlayışını yerleştirmek için devletin emirlerini uygulayacak ve halka yeni bir İslam düşüncesi aşılayacaklardı. Bu yeni İslam düşüncesi ise Allah'ın toplum ve devlet hayatı üzerinde tasarrufunu inkâr eden, sadece namaz gibi belirli ritüellerle, kandil akşamları gibi muayyen zamanlarda hatırlanan, insanın manevi füyuzat hislerini tatmin eden bir karakterdedir.¹⁰⁵

Atatürk, “...beşeriyette din hakkındaki, ihtisas ve vukuf, her türlü hurafeden tecerrüt ederek, hakiki ulum ve fünün nurlarıyla musaffa ve mükemmel oluncaya kadar...” diyerek dinin ilim ve fen ile saflaşması ve mükemmel hale gelmesi için çalışmanın lüzumundan bahseder.¹⁰⁶ Din akıl ve bilim ile reforma tabi tutulması ve modernleşmesi için İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde bir çalışma yapılır. Camilere sandalye ve orkestra konulmasına varıncaya kadar bir çok aşırı fikir ileri sürülür. Ama bu tekliflerden sadece Türkçe ibadet konusunda çalışmalar yapılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷

Batı medeniyeti yüzyıllar boyunca süren dini ve felsefi tartışmaların ürünüdür. Laikliğin ve/veya sekülerliğin deizm ve panteizm gibi Tanrı'nın tasarrufunu reddeden düşüncenin neticesidir. Türkiye de ise deist karakterli İslam anlayışını yerleştirmek için laikliğin bir araç olarak kullanıldığını görmekteyiz. Sebep sonuç ilişkileri bakımından Türkiye'de, tersten bir modernleştirmenin varlığından bahsedebiliriz. Batı medeniyetinin sonuçları, Türkiye'de Batı'nın sebeplerine ulaşmak için birer vasıta oluyorlardı. Laiklik Batı'da modernleşmenin bir sonucu iken Türkiye'de modernleşmenin sebebine dönüşüyordu. İşbu deist karakterli İslam anlayışını yerleştirmek için Türkiye toplumunun Batılılaşması ve Batılılaşmanın ikiz kardeşi olan sekülerleşmesi gerekmektedir. Laisizmin eğitim ve hukuk alanlarındaki uygulamaları ile Batılılaşma ve sekülerizm gerçekleşebilirdi.¹⁰⁸ Şerif Mardin bu durumu şu şekilde özetler. “Sekülerleştirici devlet politikaları.”¹⁰⁹

105 Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 261.

106 Atatürk, *Nutuk*, 708.

107 Dönmez, *age*, 174-175.

108 Hocaoğlu, *age*, 149.

109 Mardin, *Türkiye, İslam*, 43.

V. YENİ DİN ANLAYIŞINI İNŞA VETİRESİ

Laiklik, Atatürk reformlarında müstakil bir inkılap olmayıp, yapılan bütün reformların temel karakterini oluşturur. Yapılan bütün reformlarda ve kurulan veya değiştirilen bütün müesseselerde hakim unsur ve zihniyet laikliktir. Bu zihniyet klasik dinin yerini aklın ve bilimin almasıdır.¹¹⁰ Laik eğitim ve laik hukukun inşası için yapılan reformlar İslam'ın geleneksel kalelerine ilk saldırı olarak değerlendirilebilir. Bu saldırıları, dini sembollerini kaldırıp yerine Batılı semboller yerleştirmek takip etti. Üçüncü aşama ise sosyal hayatta popüler İslam'ın yerine deist karakterli İslam anlayışını yerleştirmek oldu.¹¹¹

A. EĞİTİMDE SEKÜLERLEŞME

Osmanlı Devleti'nde ülemanın irtifa kaybı sadece hukuk hayatının değil, eğitim hayatının da gerilemesine sebep olmuştu.¹¹² Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Batı tarzı laik okulların açılması ile hızlanmıştı. Tanzimat'tan itibaren medreseler bilinçli bir şekilde ıslah edilmemiş ve Şeyhülislamlık da bu konuya eğilmemişti. Medreseler çürümeye terk edilmiş gibiydi.¹¹³

II. Mahmud dönemi eğitimde modernleşme politikaları II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Dini okulların itibar kayıpları bu dönemde devam ederken, modern rüştiye, idadi ve meslek okulları ile taşranın da sekülerleşmesinin zemini hazırlanmıştı.¹¹⁴ Modern eğitim sistemi ile toplum kadim kültür ve tarih şuurundan uzaklaşarak, modern ve akılcı bir aydın sınıfının doğmasına zemin hazırlamıştı.¹¹⁵ Meşrutiyet devrinde ise eğitimde modernleşme çalışmalarına hız verilmişti. Avrupa tarzında liseler, kız çocuklarının eğitim oranındaki artış, ilk öğretmen okullarının ıslahı gibi çalışmalar eğitimin niteliğindeki değişim devam etmiştir.¹¹⁶

110 Enver Ziya Karal. *Atatürk ve Devrim (Konferanslar ve Makaleler 1935-1978)*, 8. bs. (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2003), 203.

111 Zürcher, *age*, 276.

112 Roderic Davison. “Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 668.

113 Hocaoğlu, *age*, 153.

114 Kemal H. Karpat. *İslam'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Çev. Şiar Yalçın, 5. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 155.

115 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 168.

116 Hasan Ali Yücel. “Türkiye Maarifi”, *Yeni Türkiye*, ed. Rockefeller Vakfı ve Türk Amerikan Üniversiteler Derneği, (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1959), 316.

Bunların yanında Türkiye sekülerleşmesinin lokomotifini olma görevini üstlenen kurumlardan biri, Osmanlı Devleti sınırlarında kurulan misyoner okullarıydı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de resmi olmayan sayıma göre 500 Katolik Fransız Okulu, 675 Amerikan okulu, 178 İngiliz okulu vardı. Yaklaşık 47.000 öğrenci bu okullarda okuyordu. Bunların yanında az da olsa Alman, İtalyan, Avusturya ve Rus okulları da vardı.¹¹⁷ Bu okullarda daha ziyade Müslüman olmayan unsurlar eğitim alsa da Müslüman unsurlar da mevcuttu. Mesela Halide Edip Adivar, Amerikan Kız Okulu mezunu olan nadir Müslüman kökenli aileye mensup biriydi. Bunun yanında Müslüman heterodoks mezheplere mensup olanlar da bu misyon okullarına çocuklarını gönderme meyli daha fazla idi. Mesela 1903’te Robert Koleji’nden mezun olan Müslümanların tamamı Bektaşî mezhebine mensuptu. Daha sonları ise Müslüman Türklerin aristokrasisine mensup aileler daha ziyade bu misyon okullarına çocuklarını gönderme meyli gösterdiler. Din değiştirme nadir bir mesele olsa bile Batı sekülerizmini benimseme ve bu yaşam tarzını temsil etmeleri bakımından bu okulların ağırlığından bahsedebiliriz.¹¹⁸

Saltanat ve hilafetin kaldırılması ile dine dayanan devlet yapısından milli bünyeye dayanan devlet yapısına geçildiğinden eğitimde de ümmetten millete doğru bir geçiş yapılarak eğitimin niteliği değiştirilmiştir. İkinci Celal Bayar hükümetinde Milli Eğitim Bakanı ve Köy Enstitülerinin kurucusu Hasan Ali Yücel, eğitimin hedeflerini şöyle tarif eder:

Cumhuriyet maarifinde öğretimden ve eğitimden beklenen amaç, her medeni ve pedagojik metoda izin veren bir zihniyetle ferdi, topluluk içinde türlü derecelerde vazife alacak şekilde yetiştirmektir. İstidatları hesaba katarak, maddi şartları sağlamak suretiyle öğretim imkânlarını arttırarak, her vatandaş çocuğunu toplum içinde hizmet göreceğe hale getirmeye çalışmak mühim bir esastır.¹¹⁹

Tek Parti dönemi eğitim politikalarını özetleyen bu otoriter yaklaşımda bireyin, devletin yüksek hedeflerine hizmet edecek şekilde eğitmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır.

Atatürk’ün Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile radikal bir başlangıç yaptığı seküler eğitime geçiş, elbette Osmanlı Devleti’nde devam eden dünyevileşmenin en azından eğitim kurumları bakımından bir neticeye varması idi. Radikalizm Mustafa Kemal Atatürk’ün yaptığı reformlarda en öne çıkan özelliklerden biridir. O, tedricen, zaman yayma ihtiyacı duymadan kesin ve sert kararlar ile toplumsal ve siyasal dönüşümü hızlı bir şekilde gerçekleştirmek arzusunda idi. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile sağlanan politik dönüşüm ile toplumsal dönüşüm için eğitimin yapılması hedeflenmişti. Mahalle mektepleri ve medreseler kapatılarak geçmişin izleri silindi. Artık sadece devletin seküler okulları olacaktı. Sınırlı sayılara indirgenmiş din adamları zümresinin kadro ihtiyacı için bir kaç İmam Hatip ve bir İlahiyat Fakültesi açıldı. Bir kaç yıl sonra bunlar da kapatılacaktı. Aslında bu haliyle laikliğe aykırı olan bu okulların devlet tarafından açılmasının elbette hedeflediği şeyler vardı. Dinin kontrol altına alınmasının yanında yeni bir din anlayışının tesis etmenin de hedeflendiği bir gerçektir.¹²⁰

Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun dördüncü maddesi şöyledir: “Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünun’da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet hidemat-ı diniyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı ayrı mektepler küşad edecektir.”¹²¹ Ziya Gökalp’in de istediği din eğitiminin devlet eliyle verilmesi konusu bu vesile ile gerçekleşmiş oluyordu. Devletin yetiştirdiği din öğretmenleri, devlet tarafında hazırlanmış din müfredatını çocuklara öğretecek ve böylece hedeflenen din anlayışı toplumda yerleştirilmiş olacaktı.¹²²

Osmanlıcanın, *Kur’an* dili olan Arapça harflerden oluşmasından dolayı insanlar *Kur’an* ve Hadis gibi İslam dininin temel kaynaklarına rahat ulaşabiliyorlardı. Üstelik bu durum din düşüncesinin bilinçaltında devam etmesine sebep oluyordu. İnsanların en azından *Kur’an* ile psikolojik bağlarını koparmak ve yeni bir bilinçaltı inşası ile *Kur’an’a* karşı bir yabancılaşma hali oluşturmak için Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi 3 Kasım 1928’de kabul edildi. Seküler hayata geçiş açısından çok önemli olan bu hamleyi okullarda Arapça ve Farsça öğretiminin yasaklanması takip etti. Bir kaç ay önce açılan “Millet Mektepleri” ile okuma yazma seferberliği başlatılarak bu yeni harflerin toplumda yerleşmesi için azami gayret gösterildi. Eski harflerin kullanımı

120 Akşin, *age*, 186.

121 Fahri Kayadibi. “Atatürk Döneminde Eğitim ve Bilim Alanında Gelişmeler”, İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13, (2006), 7.

122 M. Cem Şahin. “Ziya Gökalp’in Düşünce Sisteminde Din, Eğitim ve Kültür”, *Ekev Akademi Dergisi*, s. 48 (2011): 394

117 Davison, *age*, 669.

118 Davison, *age*, 672.

119 Yücel, *age*, 317.

yasaklandığından gazeteler de Latin harfleri ile neşriyata başladılar. Böylece toplumsal dönüşüme ayrı bir ivme kazandırılmış oldu.¹²³

1931'de Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ile İslam Tarihi'nden bağımsız milli bir Türk Tarihi yazılması hedeflenmişti. Böylece İslam ile var olan bağların yeni nesillere aktarımı engellenecekti.¹²⁴ 1932'de Türk Dil Kurumu'nun kurulması ile Türkçeye girmiş olan Arapça ve Farsça kelime ve kavramların çıkarılarak yerlerine Öz Türkçe kelimelerin inşa edilmesi çalışmaları başlamıştı. İslam literatürüne yabancılaşmak ancak bu şekilde olabilirdi.¹²⁵

1933 yılında Darülfünun, Milli Eğitim Bakanlığı'na İstanbul Üniversitesine dönüştürülmüştür. Edebiyat, Fen, Tıp ve Hukuk Fakülteleri, İslam Tetkikleri Enstitüsü gibi bölümler yeniden şekillendirilecek kurulmuştur. İlginç olan reform çerçevesinde Nazi zulmünden kaçan Yahudi bilim adamlarına yeni üniversitenin şekillenmesinde aktif rol verilmesidir.¹²⁶

B. HUKUK ALANINDA SEKÜLERLEŞME

II. Mahmud döneminden itibaren Osmanlı Hukuk sisteminde değişiklikler başlamıştı. Birçok siyasi zorunluluk ve uluslararası baskılar, bu değişimde etkili olmuştur. Halil İncılık, 1808 tarihli *Sened-i İttifak*'i ölü bir vesika olarak adlandırır. Ama Osmanlı Tarihinde demokratikleşmenin ilk adımı sayılan bu vesika ile padişah otoritesini yerel derebeyi olan Ayanlar ile paylaşmayı kabul ediyordu. Bu küçük ama çok önemli bir adımdı. Küçük olması kısa ömürlü olmasından, önemli olması ise muhtevastından kaynaklanmaktadır.¹²⁷

Batılı bir karakterde olan ve Avrupa'daki meşrutiyetçi fikirlerin etkisinde hazırlanan Tanzimat Fermanı (1839) Avrupa Aydınlanmasının kavramlarını kullanıyordu. Halkın can, mal ve şerefının korunması gibi ana haklar kavramları Batı'dan alınmıştı.¹²⁸ Müslim ve gayrimüslimlerin kanun önünde eşitliği Şeriat

aleyhine doğan bir hukukun habercisi idi.¹²⁹ Nihayetinde Tanzimatçılar tarafından Avrupa'dan kanunlar ithal edilerek mülki idarede, mahkemelerde ve ticaret hukukunda uygulanmaya başlandı. Bu durum karşısında ülema Tanzimatçıları dinsizlikle suçlarken, Namık Kemal gibi aydınlar Tanzimatçıları Frenkleşmek ve sosyal hayatın kodlarını değiştirmekle itham ediyorlardı.¹³⁰ Ahmed Cevdet Paşa ise toplumun temel direği olan İslam'ın, Tanzimatçılar tarafından laikleştiren reformlar ile zayıflatıldığını düşünüyordu.¹³¹ Tanzimatçılar şeriata saygı göstermekle beraber, idari ve hukuki kavramları modernleştirmeye başlamışlardı. Sekülerleşmeye yönelişin bu ilk adımlarından sonra Meşrutiyet ve laik hukukun yerleşmesinin yolu açılmıştır.¹³²

Mustafa Kemal, Türkiye sınırları içinde Müslüman nüfusun artmasından endişe ediyordu. Zira O'na göre İslam terakkiye mani idi. Mustafa Kemal radikal laik reformlar yapmasının sebeplerinden biri de bu idi.¹³³ Göçler ile Anadolu'da yoğunlaşan Müslüman nüfusun dönüşümü için Yeni Türkiye'de reformlar birbirini takip etti. Halifeliğin kaldırılması, İsviçre Medeni Kanunu'nun Türk Medeni Kanunu olarak kabul edilmesi, Şeyhülislamlık ve Şer'iyet ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, 1924 Şer'i Mahkemelerin kaldırılması, 1928'de Anayasa'dan İslam'ın devletin dini olmaktan çıkarılması devletin laikleştirilmesinin aşamaları idi.¹³⁴ Laikleşen devlet toplumun dönüşümünü sağlayacaktı.

C. TOPLUMSAL HAYATTA SEKÜLERLEŞME

Sanayii İnkılabı ile Fransız İnkılabının neticesi olan Pozitivizm deterministtir. Toplum, teolojik ve metafizik aşamalarında geçerek pozitif aşamaya ulaşacaktır.¹³⁵ Bu pozitivizm aşamasında toplum, akıl ve bilim değerlerine bağlı "insanlık dini" kavramını ortaya çıkarmıştır.¹³⁶ Toplum pozitif hale, aklın hurafeyi, bilimin dini yenmesi ile geçebilir.¹³⁷ İşte aklın dine hakim olması Auguste Comte'nin "insanlık

129 İncılık, *Sened-i İttifak*, 107.

130 İncılık, *Sened-i İttifak*, 109.

131 Mardin, *Türkiye'de Din*, 119.

132 İncılık, *Sened-i İttifak*, 110.

133 Mardin, *Türkiye'de Din*, 121.

134 Mardin, *Türkiye'de Din*, 122.

135 Kongar, *age*, 40.

136 Kongar, *age*, 38.

137 Kongar, *age*, 42.

123 Kili, *Atatürk Devrimi*, 158.

124 Kili, *Atatürk Devrimi*, 159.

125 Kili, *Atatürk Devrimi*, 161.

126 Kayadibi, *age*, 12.

127 Halil İncılık. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 92.

128 İncılık, *Sened-i İttifak*, 106.

dini” oluşturma gayretidir. Toplum pozitif hale ancak bun insanlık dinine iman etmekle girebilir.¹³⁸

Osmanlı Devleti’nde başlayan pozitivism önce akıl ile İslam’ı uzlaştırmak şeklinde olduğu halde, ilerleyen zamanlarda İslam bir tarafa bırakılarak pozitivism yönelme artmıştır. Osmanlı Devleti’nde başlayan bu süreci radikal bir şekilde Atatürk neticelendirmiştir. Nitekim yaptığı reformların tamamını bu pozitivism zemininde yapmıştır.¹³⁹ Mustafa Kemal, tıpkı Jön Türklerden Ahmed Rıza gibi pozitivismi bilimin hâkimiyeti şeklinde anlamış ve bunu dine ve geleneklere karşı kullanmışlardır. “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözü Atatürk reformlarının pozitivism olan bağlılığının ifadesidir.¹⁴⁰

Mustafa Kemal’e göre Batılılaşmanın bir yönü de Batı görünümünde bir toplum oluşturmaktır.¹⁴¹ Bu görünümü sağlayacak olan laiklik Atatürk’ün devrimlerinin hülasası ve en büyük neticesi idi. Ya da laiklik Atatürk’ün en büyük reformu idi.¹⁴² Atatürk’ün laiklik anlayışında eğitim, hukuk ve sosyal hayatta dinin kaldırılmasıdır. Atatürk dinin sosyal ve siyasal hayatta görünürlüğüne karşı idi.¹⁴³

Toplumsal hayatta sekülerleşme için yapılan reformlar, hukuk reformlarının sıyaneti altında gerçekleşmiştir. Bu sekülerleşmenin kanunların ve mahkemelerin gölgesi altında yapılması bile bunun bir dayatma olduğunun ve aslında toplumun büyük kesimleri tarafından benimsenmediğini göstermektedir. Nitekim şapka giyme kanunu ile tarikatları kapatılması kanunu Takrir-i Sükûn Kanunu’nun gölgesi altında yapılmıştı. Mustafa Kemal, bu kanunun bu inkılapları yapmakta kendilerine birçok kolaylıklar sağladığını ifade eder. Bu kanununun Şeyh Said olayı münasebeti ile çıkarıldığını ifade etmek gerekiyor.¹⁴⁴

Toplumsal dönüşüm için eski düzeni hatırlatan kılık kıyafetin değiştirilmesi son derece önemli bir inkılaptır. 1925 yılında şapka giyilmesi hakkında bir kanun çıkarılmıştır. Yasaya göre halkın şapka dışında bir başlık takması yasaklanmıştı. Memurların ise şapka takmaları mecburi olmuştu. Zira sarık ve takke gibi bazı dinsel başlıklar halk tarafından kullanılıyordu. Bu simgelerin kullanılması halkın

dönüşümünün önünde bir engeldi. Halk hala dine ve dini kurumlar olan tarikatlara bağlılıklarını ilan ediyordu. Şapka yasasına karşı yapılan protestoları idamla yargılamak gibi sert tedbirler alınarak, toplumsal dönüşüm için çıkarılan bu ilk yasadan netice alınmaya çalışılmıştır. Bununla bağlantılı olarak, 2 Eylül 1925 yılında tekke, zaviye ve türbeler kapatılıp buralarda kullanılan şeyh, molla, türbedar gibi bazı dini unvanların da kullanımını yasaklanmıştı. Aynı yılın aralık ayında ise uluslararası saat ve takvim de kabul edilerek toplumun en azından şeklen de olsa modernleşmesi yani sekülerleşmesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁴⁵

26 Mart 1931’de ise, Ölçüler Kanunu ile uluslararası uzunluk ve ağırlık birimlerinin alınması kabul edildi. Eskiye ait ne varsa eksi düşünceleri hatırlattığından bunları kaldırmak ve yerine Batı ile entegrasyonu sağlayacak modern şeyler alma esasına göre yapılan bu inkılabı, 1934’te Soyadı Kanunu, Bayram ve tatil günlerinin düzenlenmesi ile bey, paşa, efendi gibi eski unvanların kullanılması yasaklanarak modernleşme sağlanmaya çalışıldı.¹⁴⁶

Bunlardan başka kültürel dönüşüm için de bazı reformlar yapılmıştır. Toplumun yeni yaşam biçiminin sınırlarını çizen bu reformlarda İslam, çizilen bu sınırın dışındadır. 1924’te, Saray Orkestrası Ankara’ya taşınarak, Musiki Muallim Mektebi kuruldu. 1926’da İstanbul Belediye Konservatuvarında (Darülelhan) alaturka musiki kaldırıldı. İstanbul Sarayburnu’nda ilk heykel (Atatürk Heykeli) yapıldı. 1927’de Ankara Ulus’ta Zafer Anıtı (Atatürk Heykeli) yapıldı. 1934’te Ankara’da Musiki ve Temsil Akademisi ile 1935’te Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrasına Almanya’dan şef getirildi ve sürekli konserler başladı. 1936’da Devlet Konservatuvarı kuruldu. Almanya’dan hoca ve sanatçılar getirildi. Aynı yıl Güzel Sanatlar Akademisi kuruldu ve Fransa’dan sanatçı ve hocalar getirildi. Bunun gibi benzer kültürel reformlar daha sonraki yıllarda da devam etmiştir.¹⁴⁷

138 Kongar, *age*, 43.

139 Kongar, *age*, 49.

140 Kongar, *age*, 51.

141 Kongar, *age*, 385.

142 Kongar, *age*, 394.

143 Kongar, *age*, 396.

144 Atatürk, *Nutuk*, 895- 896.

145 Cemil Koçak. “Siyasal Tarih (1923-1950), “*Türkiye Tarihi 4- Çağdaş Türkiye 1908-1980*”, ed. Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 111.

146 Koçak, *age*, 113.

147 Murat Katoğlu. “Cumhuriyet Türkiye’sinde Eğitim, Kültür, Sanat”, “*Türkiye Tarihi 4- Çağdaş Türkiye 1908-1980*”, ed. Sina Akşin, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), 385-396.

VI. TEK PARTİ DÖNEMİ DİN POLİTİKALARI

Mustafa Kemal, Milli Mücadeleyi gerçekleştiren kadro ile beraber tasavvur ettiği reformları gerçekleştiremeyeceğini biliyordu. Milli Mücadele kadrosunda İslami referansların kuvvetli olduğunun farkında idi. Feroz Ahmad'ın “*gericiler ve tutucular*” diye isimlendirdiği bu kadronun Meclis'te çoğunluğu vardı.¹⁴⁸ Atatürk yapacağı reformlar için kendi ile aynı düşünceleri paylaşan bir fırkanın teşekkülünün lüzumuna inanıyordu. İşte (Cumhuriyet) Halk Fırkası (Partisi), yeni devletin inşası ve toplumun dönüşümü için sekülerizmi sırtlayacak bir parti olarak kuruluyordu. Şeyh Said Olayı münasebeti ile Atatürk Ali Fethi Okyar'ı istifa ettirip yerine İsmet İnönü'yü 3 Mart 1925 tarihinde başbakan olarak atadı. Böylece 1937 yılına kadar İsmet İnönü'nün kesintisiz başbakanlığının olacağı bir dönem başladı.¹⁴⁹ Tek Parti dönemi icraatları derken kastedilen daha ziyade bu dönemdir.

Reformların ilk yıllarında Mustafa Kemal'in tasavvur ettiği modern bir din adamları zümresini yetiştirmek için kurulan İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri 1932 yılında tamamen ortadan kaldırıldı. Bir kaç Kur'an Kursu dışında din eğitimi verebilecek bir kurum kalmamıştı. Milli bir din projesi çerçevesinde 1933 yılında Türkçe ezan okutulmaya başlandı. Daha önce yapılan birçok reforma göre en fazla halk tepkisi Türkçe ezana gösterilmiştir.¹⁵⁰

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) laik jakobenizmi, Osmanlı'dan kalma ilmiye sınıfını yok etmek ve tarikatları baskılarla sindirerek dinin bu iki temel taşıyıcı unsurunu fiilen yıkmak sureti ile halkın dine yabancılaşmasını sağlamaya çalışıyordu. İlmiye sınıfından ve tarikatlardan arta kalan bakiyeleri de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlayarak, onların hareket alanlarını sınırlandırıyorlardı.¹⁵¹ Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Türk sekülerleşmesi temel karakteristik özelliğini Fransız tipi laiklikten almıştır. Bunun en önemli özelliği ise katı ve müsamahasız olmasıdır.¹⁵² Fransız tipi laiklik dini inkâr eden bir laiklik değildir. Zira Fransızlar Tanrı'nın varlığı düşüncesini, pozitif hukuk içinde mütalaa etmişlerdir. Bu yönüyle Fransız Anayasasının laik değil,

deist bir anayasa olduğunu iddia edenler vardır.¹⁵³

Ama CHP döneminde Fransız tipi laiklikten, Sovyet tipi laikliğe geçiş olmuştur. 1930 yılında radikal devrimci bir grup CHP içinde hâkimiyeti ele geçirdi. İnkılapçılık veya reformculuk artık devrimcilğe dönüşmüştü.¹⁵⁴ CHP'nin 2. Büyük Kongresi'nde açıklanan parti programında devlet ile din işlerinin birbirinden ayırma planlarından bahsedildi. İlk defa resmen laiklik kavramı burada kullanıldı.¹⁵⁵ Laikliğin tamamlayıcısı diğer beş ilke olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik ve İnkılapçılık ile beraber 1937 yılında anayasanın 2. maddesi olması, din-devlet ilişkilerinde yeni bir aşamanın habercisi idi.¹⁵⁶ Yine 1930-1945 yılları arası laikliğin özelliği ateizmin özendirilmesine dayalı idi. Kur'an öğretimi yasaklandığı, bazı camilerin kapatıldığı, genel olarak dine karşı tavır alınan ve bireylerin vicdanlarına ağır müdahalelerin yapıldığı bir dönemdir. Dine karşı düşmanca bir zeminde materyalizm ve hazcılık düşüncesi yerleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁵⁷

Kemalist reformları halka indirmek ve halka arasında Kemalizm'i bir kültür olarak yaymak amacı ile 1932 yılında şehirlerde “Halkevleri” köy ve kasabalarda “Halkodaları” kurulmuştur. Bu kurumlar halka okuma yazma öğretmekten tutun da halkta devrimci bir bilinci yerleştirmeye varıncaya kadar birçok alanda çalışmalar yapmışlardır. Bu kurumlar, Aydınlanma düşüncelerinin toplumun kılcallarına kadar yayılması için propaganda çalışması yürütmüş ve devletin resmi din anlayışını yerleştirmeyi hedeflemişlerdir.¹⁵⁸

Halkevlerinden sonra 1940 yılında kurulan Köy Enstitüleri Cumhuriyet döneminin en köklü kültür projelerinden biridir. Köy ve kırsalda yeni kurulan rejimi yerleştirmek ve modernleşmenin gerçekleşmesini sağlamak ancak köylerde verilecek bir eğitim ile mümkün olabilirdi. Köy Enstitüleri bu amaçla yapılmış bir eğitim hamlesidir.¹⁵⁹

Misyonerlik bilinci ile hareket eden bu enstitülerin amacı kırsal alanı kalkındırmak, köylülere yeni ulus bilinci ve inancını kazandırmak, ulus devletin hedeflerini gerçekleştirecek bireyler yetiştirmektir. Devletin merkezinde tepeden

153 Kemal Gözler. *Türk Anayasa Hukuku*, (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2000), 151.

154 Ahmad, *age*, 22.

155 Koçak, *age*, 112.

156 Ahmad, *age*, 93.

157 Karpat, *Türk Siyasi*, 39.

158 Kili, *Atatürk Devrimi*, 160.

159 Katoğlu, *age*, 405.

148 Ahmad, *age*, 80.

149 Ahmet Demirel. *Tek Partinin İktidarı, Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 75.

150 Lewis, *age*, 411.

151 Mardin, *Türkiye'de Din*, 123.

152 Hocaoğlu, *age*, 50.

başlayan sekülerleşmeyi köylere kadar yaymak amacı ile kurulun Köy Enstitüleri, Anadolu'ya dengeli bir şekilde dağılmıştı. Kız ve erkek öğrencilerin bir arada okuduğu bu okullarda kültür, tarım ve teknik dersler veriliyordu.¹⁶⁰ 1954 yılında kapanan bu okullar memlekete komünizmi getirmek suçlamasına muhatap olmuştur.¹⁶¹

Laik burjuvazinin oluşması ve bunların halka karşı yaklaşımları, halkın dinsel tepkiler göstermesinin nedenlerindedir. CHP'nin laiklik politikaları halktan uzak olduğundan, tepkiler için merkez arayışları baş göstermişti.¹⁶² Bir müddet sonra Demokrat partinin kurulması ve dine taviz vermeye başlaması, laikliğe tepki gösteren bu unsurların burada temerküz etmelerine sebep oldu.¹⁶³

Çok partili siyasal hayatın tekrar başlamasıyla beraber Demokrat Parti döneminde özgürlükler nispeten artmıştır. En azından Devlet'in katı uygulamalarında yumuşama yaşanmıştır. İmam Hatip Liseleri ile İlahiyat Fakülteleri yeniden açılmış ve sivil toplumu oluşturan dini hareketlerde kısmi serbestlikler meydana gelmiştir.¹⁶⁴

SONUÇ

Avrupa Aydınlanması üç asırlık bir birikiminin neticesinde gerçekleşmişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli hususiyetlerinden biri de Aydınlanma düşüncesinin İslam Dünyası'ndaki ilk tezahürü olmasıdır. Mustafa Kemal, Avrupa Aydınlanma düşüncesinin devamı olan Osmanlı Aydınlanma düşüncesine vücut kazandıran ve Aydınlanma prensiplerini otoriter bir şekilde hayata geçiren askeri ve siyasi bir liderdir.

Mustafa Kemal, İslam dininin çok çalışmaya ve ilerlemeye mani hususiyetler taşıdığını, zamanın ihtiyaçlarına cevap veremediği için reforma muhtaç olduğunu ve bilimsel gelişmeler çerçevesinde yeniden rasyonalize edilmesi gerektiğine inanıyordu. Geleneksel uygulamaların çoğunun hurafe olduğunu ve dinin bazı din adamları tarafından sömürü aracına dönüştüğünü düşünüyordu. Diğer taraftan bir milletin dinsiz olamayacağını ve dinin, milleti oluşturan temel özelliklerden biri olduğunu söylüyordu. Dinin bireysel moral ve motivasyon için gerekliliğine de inanıyordu. Din bir

ihtiyaç olduğuna ve bir millet de dinsiz olamayacağına göre, akıl ve bilim çerçevesinde, çalışmayı emreden ve devletin emrinde olan, aynı zamanda milli desenler taşıyan bir dinin inşa edilmesi gerekiyordu.

Bu düşünceler Aydınlanma döneminde Avrupa'da uygulanan din düşüncelerinin taklit edilmesinden başka bir şey değildi. Mustafa Kemal'in din düşüncesi, John Locke'un Hristiyanlığı rasyonalize etme düşüncesinden, Comte'un "İnsanlık Dini" projesinden ve Aydınlanma Dönemi diğer aydınlarının "Tabii din" anlayışından farklı değildir. Bu düşüncelerin Osmanlı Devleti'nde Şinasi, Ahmed Rıza, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp gibi aydınlar tarafından dillendirildiğini tekrar söylemek gerekiyor. Mustafa Kemal'in bu tercihinin sebebi, Batı'da İslam hakkında üretilen sorulara Osmanlı Devleti'ndeki ülemadan mürekkep İslamcılarının mukni cevaplar vermek yerine, klasik kaynaklardan klasik cevaplar vermelerinin etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca İslamcılarının teşkilatlanmak veya fırkalaşmak için İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı tercih etmelerinin hafızalarda kötü hatıralar oluşturduğu muhakkaktır.

Ankara'da yeni hükümetin teşekkülünden sonra Mustafa Kemal'in reform hareketlerine dini alandan başlaması, reformların asıl hedefinin tespiti bakımından önemlidir. Zira dini hamaset ve hamiyetle yeni kurulan bir devletin önünde siyasi ve ekonomik bir çok sorun beklediği halde, din alanından reformlara başlamak, reformların gerçek hedefinin, dinde modernleşme olduğunu göstermektedir.

Mustafa Kemal reformlara başladığında dini temsil eden iki zümre vardı. Ülema ve şeyhler. Milli Mücadele'de Mustafa Kemal'e destek veren bu iki zümrenin Meclis'te temsilcileri vardı. Ülema klasik medrese eğitimi almış, devlete bağımlı yaşamış ve çoğunluğu bürokrat ve memur olan kişilerden oluşuyordu. Üstelik ülemanın halkı mobilize etme güçleri olduğunu söylemek güçtür. Mustafa Kemal, saltanatın kaldırılması esnasında ülemadan teşekkül eden alt komisyonda "...ihtimal bazı kafalar kesilecektir..." tehdidine karşı boyun eğen ülema ile anlaşma yollarının çok olduğunu anlamıştı. Ama tarikatlara mensup olan ve halkın gönlünde yer eden ve halkı harekete geçirme potansiyeline sahip, devletten bağımsız ve kendi başına hareket eden şeyhlerle anlaşmanın zor olduğunu biliyordu. Üstelik II. Abdülhamid devrinden itibaren şeyhlerin Halife ile kurulmuş hususi bir bağları vardı. Şeyhler de herhangi bir bürokratik engele takılmadan Halifeye direk bağlı olmanın vermiş olduğu bir özgüven ve güç vardı.

160 Katoğlu, *age*, 406.

161 Katoğlu, *age*, 407.

162 Kongar, *age*, 395.

163 Kongar, *age*, 396.

164 Çaha, *Açık Toplum*, 149.

Mustafa Kemal din alanındaki reformlara bu iki alanı merkeze alarak başladı. 1924 yılında Halifeliği kaldırdı. Aynı zamanda Diyanet İşleri Reisliği'ni kurarak ülema ve hocaların cümlesini devlete bağladı. Diğer taraftan Halife'nin manevi şahsiyetine bağlı olan şeyhlerin eğitim kurumu olan tekke ve zaviyeleri kapatıp, tarikatları yasaklayarak, dinin bu kontrol dışında ve özgür olan tarafı ile mücadele etmeye başladı. Üstelik bu mücadelede Diyanet teşkilatının desteğini almakta pek zorlanmadı. Kadimden beri doku uyumsuzluğu yaşayan medrese ve tekkenin bu kavgasından Mustafa Kemal'in istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal, yeni bir din anlayışı tesis etmek sureti ile Türkiye'nin muasır medeniyet seviyesine çıkarılacağını düşünüyordu. Çünkü ona göre Avrupa, Hıristiyanlığın Ortaçağ karanlığını terk ettiği ölçüde ilerlemişti. Öyleyse Modern Türkiye de hurafeye dönüşmüş eski inanç ve geleneklerini terk ettiği ölçüde ilerleyebilir ve Avrupa medeniyetine dâhil olabilirdi. Avrupa'da bilim adamlarının Tabii din anlayışına sahip olduğunu bilen ve bu anlayışı paylaşan Mustafa Kemal, Türkiye'de benzer bir din anlayışının tesis edilmesi ile modernleşmenin gerçekleşeceğine inanıyordu.

Tanzimat'tan evvel adliye, eğitim, evkaf ve din işlerine bakan Şeyhülislamlık, sekülerleşmenin başlaması ile beraber sadece evkaf ve din işlerine bakmaya başlamıştır. Adliye ve Maarif Nezaretlerinin kurulması ile zayıflamaya başlayan Şeyhülislamlığın yerine kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sadece vatandaşların ibadet ve itikat konuları ile meşgul olacak olması, İslam'ın ruhuna aykırı bir uygulama idi. İslam itikadına göre Allah tasarrufunun sosyal hayatta tecellisi olan din, belli alanlara inhisar edilemezdi. Sosyal ve siyasal hayatın tamamına şamildir. Din tecezzi kabul etmeyen bir bütündür. İslam'ın bir kısmını alıp bir kısmını inkâr etmek veya yokmuş gibi davranmak dine çok büyük bir zarar vermektir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sadece ibadet konuları ile meşgul olması, İslam dini adına ciddi bir eksiklikti. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir misyonunun da dinde milliliği sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Zira Türkçe ezan meselesinin Diyanet teşkilatı eliyle hayata geçirilmesi bile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslam dininin esaslarına ters uygulamalar yaptığının en bariz göstergesidir.

İslamiyet'te ruhbanlık yoktur diyen Mustafa Kemal'in Diyanet İşleri Başkanlığı vasıtası ile bir "din adamları zümresi" oluşturduğu ayrı bir gerçektir. Kılık kıyafet ile alakalı inkılap yapan Mustafa Kemal, sadece din adamlarının, dini simge

taşıyan kıyafetler giymesine müsaade etmiştir. Din adamı olmayan insanların dini simge taşıyan kıyafetler giymeleri yasaklanmış ve bu kanuna muhalefet edenler cezalandırılmıştır. Bu uygulamalar Mustafa Kemal'in dini tekeline alarak topluma yön verecek din adamları zümresini oluşturmak istediğini göstermektedir. Dinde millileşme ve modernleşme hareketleri Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle yürütülmüştür.

Diğer taraftan seküler bir hayat anlayışını toplumda yerleştirmek için eğitim alanında hızlı bir şekilde radikal reformlar yapılarak, dinin beslenme kaynakları kesilmiştir. Medreselerin kapatılması, okulların devlet tekeline verilmesi, Arap harflerinin yasaklanarak, Latin alfabesinin kullanılmaya başlaması ve Üniversite Reformu ile eğitimde sekülerleşme başlamış oldu. Seküler düşünen ve yaşayan nesillerin yetişmesi bu eğitim kurumları ile olmuştur.

Hukuk alanındaki reformlar ile seküler hukuk kabul edilerek, toplumun din esaslarına göre idare edilmesinin önüne geçilmiş oldu. Seküler hukukun benimsenmiş olması Aydınlanma döneminde benimsenen Tabii Hukuk kavramının hayata geçirilmesidir. İslam Hukuku'nun yasaklanması, "Devletin dini İslam'dır" maddesinin Anayasa'dan çıkarılması ve en nihayetinde laikliğin Anayasa'ya girmesi ile devletin siyasal dönüşümü tamamlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da laiklik prensipleri doğrultusunda hizmet verecek olması ile dinde reform konusu kısmen gerçekleşmiş oluyordu.

Modern hayat Avrupa'da en az üç asırlık bir fikri birikimin ve tartışmanın neticesi vücuda gelmiştir. Batı kendi refah ve ilerlemesini bir yönü ile bu tartışmalara borçludur. Avrupa'nın değerleri ve dokusuyla uyumlu olan Aydınlanma düşünceleri, Osmanlı Devleti ve Türkiye'de tartışmalara sebep olmakla beraber, sağlıklı bir ilerleme veya refah düzeyi doğurduğu söylenemez. Aydınlanma ürünleri ile Türkiye'de diyalektik bir düşünce oluştuğu halde, analitik bir düşünce vücuda gelmemiştir. Analitik düşünemeyen toplumların taklit ve şabloncu bir kültür oluşturduğu, bu kültürün de herhangi bir medeniyet doğurmadığı bir gerçektir.